

Lamed

*List za radoznale
Izabrao i priredio Ivan L Ninić*

Godina 10

Broj 7

Jul 2017

Dimitrije Popović

Kišno lice (2)

Na čuđenje i razočarenje velikog dijela crnogorske kulturne javnosti, Danilu Kišu nije bila dodijeljena Njegoševa nagrada za književnost. Nagrada se dodjeljivala za iznimna ostvarenja u literaturi s područja bivše Jugoslavije. Ali, kao neki oblik ispravljanja pogreške, dodijeljena mu je 1984. godine Nagrada grada Cetinja. Među nagrađenima iz područja kulture i umjetnosti, uz Danila Kiša i Radoslava Ratkovića, bio sam i ja. Na svečanoj dodjeli nagrada u velikoj dvorani cetinjske općine Danilo nije prisustvovao iz opravdanih razloga. Kada su u ceremonijalu dodjele ovih visokih priznanja, uz obrazloženje za svakog nagrađenog pročitali moje ime, bio sam pozvan da pridem ukrašenom podiju i primim luksuzno dizajniranu plaketu u crvenom kožom presvučenim koricama s otisnutim grbom grada Cetinja. Vrativši se na svoje mjesto iz radoznalosti sam otvorio korice i vidio, umjesto svog imena, krasopisom ispisano ime Danila Kiša.

Nakon završene ceremonije vratio sam Danilovu plaketu i dobio svoju. Radilo se o banalnoj pogrešci, svakome se moglo dogoditi da zamijeni plakete, premda su na stolu bile poredane, jedna pored druge, samo tri.

Kada sam Danilu ispričao o ovoj zabuni, nasmijao se rekavši: „Njima je bilo najvažnije da se riješe nagrada.“

Ova simpatična zabuna možda ne bi niti bila vrijedna spomena da me uz nju nije vezao jedan san zamršene simbolike.

Na travnjaku ispred monumentalne zgrade cetinjske općine, pored jednog vitkog srebrnastog bora, nepomično je stajao Danilo Kiš odjeven u svijetlo odijelo. Široki sako bio je star, iskrzanih rukava na rubovima i raskopčan. Umjesto košulje vidjela se rendgenska slika njegovih plućnih krila, a iza nje, u dubinu prsnog koša na mjestu gdje se nalazilo srce, visjela je u obliku

dunje mala svjetiljka što je mutno žmigala žućkastu svjetlost. U rukama je držao ko-rijenje neke biljke. Bio je bosonog. Dok sam mu prilazio počela je padati kiša. Krupne su kapi namakale svijetlu tkaninu odjeće i klizile niz plastičnu glatku površinu rendgenskog snimka. Voda se cijedila spirajući ostatke zemlje s isprepletenih žilica korijenja. Kad sam mu se približio, pružio sam mu plaketu koju je bez riječi uzeo i potom sporim pokretom otvorio njene korice. Kiša je spirala sve što je na pergamentu bilo ispisano. Ubrzo se cijela površina zamutila sivo-crnom bojom nastalom od različenih tušem ispisanih slova Danilovog imena i prezimena.

Često se ovoga sna sjetim. Jasno vidim sve njegove pojedinosti ovdje opisane. Vidim i ono što je gotovo nemoguće opisati atmosferu tog sanjanog prizora (kao da budan snivam). Pri svakom susretu s Danilom u mislima mi se javljao taj njegov lik satkan u snu kao kakav piščev fantom, kao njegov mračni dvojnik. Kada mi je moj bliski rođak i Danilov dobar prijatelj, Marko Špadijer, rekao da je Kiš ozbiljno obolio, ta me je vijest jako pogodila. Pomislio sam sa tjeskobnom konstatacijom kako je taj san bio na stanovit način mračno predskazanje piščeve sudbine. Nisam želio tražiti simbolička značenja za pojedinosti iz sna kao što su korijen, lampa koja žmiga, voda, bose noge... Iz razloga što se tumačenja određenih stvari ili pojava odnose na opće, a ne na konkretno, individualno značenje. Bose noge nemaju niti mogu imati isto značenje kod onih koji su ih sanjali. Ali to odbijanje mogućih tumačenja simbola imalo je dublje razloge. Nisam želio, kao u nekom strahu od sknavljena, u taj prizor bizarne ljepote sna u poetskom i likovnom smislu, unositi instrumente racionalnih tumačenja. Nikakav postupak pažljivog seciranja tog Danilovog snovitog tijela, nikakvi precizni rezovi skalpela svijesti ne bi mogli zanimljivost racionalne spoznaje pretpostaviti imaginarnoj ljepoti poetske intuicije. To je bio on, istinski Danilo Kiš, koji mi se javio u snu onakav kakav jest, kakav mi se odlučio javiti, bez moje volje, bez prizivanja duhova njegove literarne podsvijesti. U snu je bio stvaran na način sna, kao što je u stvarnosti bio realan svojim životom i svojom literaturom.

Prvi naš susret nakon što je obolio od raka pluća dogodio se na jednom ručku na Cetinju. Svečani ručak je priredio ondašnji ministar kulture Crne Gore Miodrag Lekić sa suprugom. Na ručku su bili Danilo Kiš sa suprugom Pascale Delpesch, Marko Špadijer sa suprugom Mirjanom i jedan mladi diplomata sa suprugom čija sam imena zaboravio... Jagoda i ja smo došli na ručak sa malim zakašnjenjem. Kada smo se pozdravljali sa prisutnima uz ispriku objašnjavajući razloge našeg kašnjenja, Danilo je ustao od stola i krenuo prema nama. Prije uobičajenog prisnog pozdrava, obratio se Jagodi rekavši „Vidiš, još uvijek sam živ.“ Dok smo ručajući razgovarali o raznim stvarima, pokušavao sam shvatiti zašto je Danilo ovu rečenicu izgovorio naglas tako da su ga svi prisutni mogli čuti. Pretpostavljao sam da je znao kako smo upoznati s njegovom bolešću, iako je bolest bila tek nedavno dijagnosticirana. Poznao sam nekoliko ljudi koji su bolovali od karcinoma pluća i kojima se bolest poslije odgovarajuće terapije zaliječila. Neki su doživjeli visoke godine.

Je li Danilo, pomislio sam, mogućnost vlastite smrti shvatio kao skorou neminovnost pa mu se svaki proživljeni dan činio kao trijumf u borbi koju je započeo sa zloćudnom bolešću? Za pisce su pluća posebno osjetljiv organ. Tuberkuloza je pokosila mnoge pjesnike. Ostavljala je traga na njihovom književnom tkivu. Kako je Danilo prihvatio svoju dijagnozu? Kakav je intenzitet zadobila misao o smrti u njegovoj svijesti sada kada je bolest zahvatila njegovo tijelo? Dok sam diskretno promatrao Danilove mršave koščate ruke, pomalo nervoznih kretnji, kojima je povremeno gužvao bijelu platnenu salvetu, pomislio sam na onu njegovu fasciniranost smrću opisanu u romanu *Bašta, pepeo*. U trenutku su mi se kroz sjećanje prelistale stranice na kojima govori kako mu je majka saopćila da mu je umro ujak, kojega je tek trebalo da upozna. Kako je doživio riječ smrt, to „božansko sjeme“ što ga je njegova majka toga jutra posijala u njegovu dječачku radoznalost, što će od tad, od dječачkih dana, ispijati „sve sokove“ njegove svijesti i snagom opsesije ostati živjeti u njemu. Nije se mogao pomiriti, pisao je na tim dirljivim i divnim stranicama, da će jednog dana i on umrijeti, da će umrijeti i njegove oči i njegova ruka i kako je razgledajući svoju ruku na dlanu uhvatio vlastitu misao, kao što sam ja u tom času za stolom promatrajući piščeve ruke uhvatio tu istu misao o smrti koja ga sada kroz bolest opsjeđa u stvarnom, a ne kao nekad, u literarnom obliku.

Pomislio sam kako li se osjećao kad mu je dijagnosticirana ta opaka bolest? Je li i tada, kao kad je bio dječak, pri pomisli da će i on umrijeti, osjetio ono „bujanje“, onu „bremenitost“ čije je posljedice, kako je zapisao, suviše brzo osjetio s naglom pojavom vrtoglavice i nagonom za povraćanjem? Je li i toga dana u Americi, kao onoga dana u djetinjstvu, misao o

smrti izazivala u njemu dotad „nepoznatu muku“ i „komešanje u crijevima“? Je li i toga dana kao onog jutra u djetinjstvu, naslonjen na zid gledao u nebo misleći da „tajna smrti“ koju je rano spoznao preko ujakove smrti postaje dio njega, odnosno on dio nje, te velike tajne smrti?

Za bogatim hotelskim stolom za kojim se dugo sjedilo i razgovaralo, Danilo je malo jeo. Čašu vina je sporo ispijao. Između dugih koščatih prstiju nervoznih pokreta vješto je prebacivao cigaretu, zavaravajući tom prisilnom igrom svoju strastvenu potrebu za pušenjem. Iako sam sudjelovao u razgovorima o raznim temama koje bi netko od prisutnih započeo, cijelo vrijeme ručka nisam se mogao oteti prisjećanja na Danilovu knjigu i na te spomenute stranice. Jer je on sam, njegovo tijelo, geste, oči, nos, zubi, šake, nokti, kosa, sve je prizivalo u sjećanje retke ispisane o smrti. Poetska sugestija tih stranica i stvarnosti oboljelog autora čudno su se prožimale na tom ručku na Cetinju. Sve je upućivalo samo na jedno, kao u nekom Bunuelovom filmu. Dugi stol kao odar prekriven bijelim stolnjakom, čaše, salvete, vino, hrana, ostaci jela, escajg, aranžirani buket cvijeća u plitkoj bijeloj vazi postavljenoj nasred stola, sve mi je u tim trenucima govorilo o smrti. Uzalud sam ulagao napor da izbjegnem te bizarne asocijacije. Nisam mogao pobjeći od sugestivnih slika, koje je kroz sjećanje stvarala Danilova literatura povezujući ih sa običnom, banalnom stvarnošću jednog ručka. Tako mi je spomenuta plitka bijela vaza puna svježeg svijeća, što je svojim oblikom podsjećala na minijturni mrtvački sanduk, izazvala u memoriji Danilove riječi s istih navedenih stranica, kako će jednog dana on, dječak, morati prisustvovati smrti svoje majke koja će ležati u „postelji od cvijeća“. Taj se niz asocijacija sve više javljao kao da se razmotava onaj „svitak crne svile“ nošen vlastitom težinom Danilove literature i Danilove bolesti. Otkotrljao se unazad nekoliko godina. I ovaj stol za kojim smo sjedili povezao se tako sa jednom drugačijom trpezom. Neophodno je navesti okolnosti pod kojima se to dogodilo.

Početak ljeta 1983. godine na Cetinju sam se upoznao s arhitektom Bogdanom Bogdanovićem tadašnjim gradonačelnikom Beograda. S autorom čuvene knjige *Zaludna mistrija* sreo sam se na jednoj izložbi u Narodnom muzeju Crne Gore. Upravo je stajao pred mojim crtežom *Metarmofoza anđela*. Zanimao se za moj rad. Rekao sam da ću na jesen imati izložbu ciklusa *Judita* u beogradskoj galeriji *Grafički kolektiv*. Bogdanović je izrazio želju da otvori izložbu. Sa zadovoljstvom i zahvalnošću prihvatio sam njegovu želju. Dva dana prije otvorenja izložbe doputovao sam u Beograd. Bilo je to početkom studenog. Trebalo je da nadgledam postav radova u galeriji i obaviti one uobičajene profesionalne obaveze; razgovore s novinarima, sudjelovanje u emisijama na radiju i televizije

u kojima se najavljivala izložba... Za izložbu ovoga ciklusa vladalo je veliko zanimanje, tim prije, jer je moja izložba ciklusa *Omaggio a Leonardo*, održana u Zagrebu i Rijeci, bila uvrštena na NIN-ovoj tradicionalnoj listi deset najznačajnijih likovnih izložbi u Jugoslaviji u prethodnoj godini.

To vrijeme, kraja 1983 godine, u državi je zbog ekonomske krize bio uveden program takozvane stabilizacije, odnosno mjere štednje i racionalizacije u svim oblastima života.. Sprovodile su se restrikcije električne energije, pred dućanima su se formirali redovi, stvarale kolone građana koji su strpljivo čekali za kupnju najobičnijih potrepština za domaćinstvo: kavu, sapun, deterdžente... Osobni su se automobili mogli voziti samo po utvrđenom redu, par-nepar. Štedjelo se na benzinu. Jedan su dan vozili automobili sa parnim a drugi dan sa nepernim brojevima registarskih tablica... Tih dana studenog mjeseca bilo je studeno u doslovnom značenju te riječi. Bogdan Bogdanović se nalazio u službenom posjetu Bugarskoj. Po protokolu trebalo je da se vrati u Beograd dan prije otvorenja moje izložbe. Iz kabineta gradonačelnika Beograda stigla je u galeriju obavijest da se zbog vremenskih nepogoda u Bugarskoj, prouzrokovanim velikim snijegom, povratak gradonačelnika Bogdanovića do daljnjeg odgađa. Morala se naći zamjena. Dogovoreno je da izložbu otvori likovni kritičar Đorđe Kadijević, koji je napisao tekst za katalog ove izložbe.

Dan prije otvorenja izložbe u kasno poslijepodne, u Hotelu Mažestik, što se nalazi preko puta galerije, skupilo se društvo Danilovih i mojih prijatelja i znana. Nekoliko ih je doputovalo iz Zagreba i Cetinja. Sjedjeli smo dugo razgovarajući uz piće i cigarete, Danilo, Mirko Kovač (kasnije se priključila njegova supruga Boba Matić), Boško Mijanović, Mladen Lompar, Boro Krivokapić, Lordan Zafranović, Slobodan Rašić. Te mi je večeri Danilo rekao da neće doći na otvorenje moje izložbe iz razloga, kako je kazao, „da ne vidim neke njuške koje su mi se zamjerile. Siguran sam da će sutra već biti i neki koji su imali ulogu cinkaroša u onoj aferi“. Zatim je dodao: „Doći ću jedan dan u miru pogledati izložbu, iako sam te radove vidio kod tebe u Zagrebu. Ali ću svakako doći poslije otvorenja da se družimo sa našim prijateljima“.

Na dan otvorenja izložbe, u dijelu centra grada gdje se nalazi galerija *Grafički kolektiv*, bila je isključena struja. Uprava galerije i Slobodan Rašić pokušavali su isposlovati da se, makar dok traje otvorenje izložbe, toj zgradi u kojoj se nalazi izlagački prostor, uključi struja. Naponi su bili uzaludni. Otvorenje izložbe je otpočelo pod upaljenim svijećama. Ironično kazano, zahvaljujući stvarnom mraku socijalističke stvarnosti, prostor galerije ispunjen ljudima postao je nalik mističnom ambijentu nekog hrama. Iza svijećama osvijetljenih ozbiljnih lica prisutnih, nazirali su

se fragmenti kompozicija starozavjetne priče o lijepoj udovici Juditi koja obnažena nad lešom ljubavnika drži u rukama njegovu odrubljenu glavu. Očito dodatno inspiriran mističnim ambijentom, Kadijević je nadahnuto govorio o erosu i tanatosu, o herojskoj i tragičnoj zanosnoj udovici i zavedenom i obezglavljenom asirskom vojskovođi Holofernu. Tek što se spremio izgovoriti posljednju rečenicu i proglasiti izložbu otvorenom, galeriju je osvijetlila električna rasvjeta, našto je Kadijević duhovito, s radošću, rekao: „I bi svjetlo“.

Nakon mirnoće prisutnih u mraku pod upaljenim svijećama, u električnom strujom osvijetljenoj galeriji nastalo je komešane, glasno razgovaranje, naguravanje prisutnih. Otvorenju je prisustvovalo mnoštvo ljudi. Mnogi su usprkos hladnom vremenu stajali pred galerijom. Bilo je među prisutnima ljudi iz umjetničkih krugova, intelektualaca, ljubitelja umjetnosti, političara... U jednom mi je momentu iz mnoštva pristupio Mića Danojlić u društvu s Milovanom Đilasom. Rekao mi je da me Đilas želi osobno upoznati. Tek što sam se rukovao s Milovanom Đilasom i zahvalio se njegovom pozivu za večeru koji mi je tom prilikom uputio, s druge strane se probio do mene ambasador, Cetinjanin, Svetislav Pule Vujović s Veljkom Milatovićem, tadašnjim predsjednikom Skupštine Crne Gore. Između ostalog, sa tog mi je otvorenja posebno ostalo u sjećanju kako su se dva istaknuta crnogorska političara s različitim konceptima iste ideologije i različitim pozicija u društveno-političkom životu zemlje prostrijelili pogledima. Nastavljao sam se pozdravljati s ostalim gostima i potpisivati kataloge ljubiteljima moje umjetnosti.

Nakon otvorenja koje je potrajalo duže od predviđenog vremena otišli smo na večeru koju je organizirala galerija u obližnji Klub prosvjetnih i javnih radnika. Danilo je već bio tamo. Čekao je da mu se pridružimo, ono društvo iz Mažestika i još nekoliko novih pridošlica sa voditeljima galerije... Danilo je sjedio na sredini dugačkog stola sastavljenog od nekoliko malih restoranskih stolova. Pušio je, ispijao čašice rakije i duhovito komunicirao sa prisutnima. Kako je večer odmicala u noć društvo je postajalo sve opuštenije. Mića Danojlić koji je sjedio sa svojim društvom u istom klubu došao je i donio mi na dar bocu rakije, domaće šljivovice, koja se iste noći popila. Pored Danilove desne strane sjedio je Boško Mijanović, s lijeve jedan naš poznanik, Crnogorac, uspješan poslovni čovjek. Bio je krupan širokog lica, malo izbuljenih očiju kao da pati od Bazedove bolesti, crvenih debelih usana, a u njegovom pogledu i povišenom dubokom glasu bio je vidljiv učinak jakog alkohola. Pored njega je sjedila novopridošla dama srednjih godina atraktivnog izgleda, lijepih manira. Uspješni poslovni čovjek joj se obratio rekavši da će je upoznati s Danilom. „Vjerujem da osim slikarstva volite i literaturu“, upitao je ozbiljnim tonom. Ona se

osmjehnula i kratko odgovorila: „Svakako“. Istovremeno, dok je to govorio, Kiša je gurao laktom skrećući mu pozornost na svoju namjeru. Dok ih je upoznao, izmaknuvši malo unazad svoje krupno tijelo, srednjovječna dama s radošću pruži svoju lijepu ruku gole podlaktice. Nekoliko kolutova zlatne narukvice zabljesnuše i zaigraše na njezinom nježnom zglobu kao da izražavaju radosno uzbuđenje. Danilo otmjenom manirom primi njenu lijepu nježnu šaku dugih tankih prstiju i poljubi je. Dok ju je držao za ruku upućujući nekoliko riječi spontanog komplimenta, pripiti poznanik s flekavom platnenom salvetom, zataknutom ispod raskopčane kragne, gledajući pred sobom tu lijepu ruku svijetle puti, u nekontroliranom stanju spusti glavu. Otvori usta debelih usana i blago je zagriže. Danilo i svi mi koji smo ga vidjeli što čini ostali smo iznenađeni i šokirani tom prostačkom radnjom. Dok je mirno podizao pijanu glavu, slina se rastegnu od mjesta koje je zagrizao do njegovih usana. Tanka kao nit paučine slina kratkotrajno zasja i nestade pri naglom pokretu zgrožene žene. Ona obrisa zaslinjeno mjesto salvetom i sjede s druge strane stola. Ovaj je nenadani i neukusni detalj cijeloj toj burnoj i veseloj večeri dao nešto, rekao bih, literarno, nešto na čemu bi se mogao razviti zanimljiv siže za neku priču ili pripovijetku.

Imajući u sjećanju pred očima scene s te beogradske trpeze, te žive atmosfere dobro raspoloženog društva, nakon otvorenja moje izložbe, i ovog ručka u cetinjskom Hotelu Park, nametnula mi se misao simbolično mračnog značenja. Gledajući ovog bolesnog Danila prisjećao sam se onog Danila punog životnog elana sa beogradske večere. On, pisac, na vrhuncu slave, njegovim riječima kazano „hvaljen i osporavan“, sjedi po sredini dugačkog stola među prijateljima i znancima u dobrom zdravlju dobro raspoložen. Nije li taj dugački stol za kojim je sjedio te noći u Beogradu u društvu prijatelja, bio stol njegove „posljednje večere“ pred nadolazeću smrtnu bolest. Možda je tu večer među nama za stolom sjedila i smrt, i njega, Danila, koji je u djetinjstvu bio otkrio „njenu tajnu“ ili mislio, dječje naivno, da ju je otkrio, odabrala za svog suputnika!

Možda mu se najavila u onoj njegovoj „eolskoj harfi“ ali je on nije htio čuti, taj mukli ton, taj eho električnih žica što se preko porculanskih izolatora „šalica“ ili „ćikarica“ prenosi kroz stup, drvenu raspuklu „banderu“ na koju je kao devetogodišnjak prislanjao uho. Nije li on sam, (Andreas Sam), kojeg je majka „od milja zvala Andi“ ovaj Danilo što sjedi za stolom preko puta mene na cetinjskom ručku bio ta famozna eolska harfa. On koji je oblikovao tajne impulse svoga talenta što su dopirali do njega tim simboličkim provodnicima, električnim žicama, realizirajući ih „milošću uobličjenja“ u vrhunska književna djela. Kroz Danilovo se literarno biće, što živi u njegovim knjigama, osluškuju zanimljive melodije

koje dopiru „iz prošlosti i iz budućnosti“ i u kojima se „prepoznaje duh vremena“. Je li Danilo bio simbolički i taj stup koji odolijeva neizmjenim utjecajima životnih tegoba pod naglim promjenama egzistencijalnih temperatura, ekstremnih stanja, kad se njegovo vitko, nekad mlado tijelo, kao jelovo stablo u *Eolskoj harfi* od kojeg je napravljen stup, jednog dana raspuklo uzduž, kako je u toj priči pisao „kao žalosno srce kada shvati da je konačno i neopozivo prestalo biti stablo...?“

Je li on Danilo Kiš, kao i njegovi pokojni prijatelji pisci, u vlasti smrti, postao svjestan neminovnosti svog kraja. Njegovo književno djelo kao metafizičko tijelo autora bit će poput te čudesne harfe čiji će zvukovi zanositi mnoge njegove poklonike.

Ovakvo nizanje događaja i slika koje su mi navirale u sjećanje kao škarama prereza glas domaćina na cetinjskom ručku. Predložio je malu šetnju poslije ručka. Marko nas je pozvao rekavši da nakon šetnje dođemo k njemu, u njegov vrt, na kavu i konjak.

Za razliku od ostalih Danilo nije mogao prihvatiti prijedlog rekavši kako bi ga dugo hodanje zamorilo. Jagoda je predložila da će ga odvesti autom.

Odvajali smo se od društva i krenuli sjenovitom stranom ulice što je vodila uz rub gradskog parka nedaleko od vrta moje kuće... Čekajući Jagodu, Danilo i ja smo sjeli na cementne ivičnjake što odvajaju trotoar od ulice. To kratko vrijeme mi se učinilo neobično dugo ispunjeno nekom vrstom nelagode koja me na trenutke činila uznemirenim.

Lagano strujanje vjetra nadimalo je Danilovu široku bijelu košulju bez kragne. Nogavice njegovih svijetlosmeđih hlača bile su zadignute. Sjedio je s dlانovima oslonjenim na trotoar. Koščata jaka građa njegovih gležnjeva upadljivo je stršala iznad rubova razgaženih mokasinki koje je nosio bez čarapa. Nekoliko trenutaka nismo ništa govorili. Htio sam započeti razgovor, ali nisam uspio prevladati neku vrstu blokade koju sam osjećao. Trebao sam spomenuti bolest i pitati Danila kako se osjeća, a to je u tim trenucima bilo najteže. Kao da je čitao moje misli, počeo je govoriti, gledajući daleko ispred sebe prema popodnevnim suncem obasjanim brdima što zatvaraju taj dio cetinske kotline kuda prolazi put prema moru.

Ispricao mi je ono što sam već znao: da je bio sa Pascale u New Yorku, da je dobio visoku temperaturu, da ga je pregledala jedna doktorica, Mađarica, da je obavio niz pregleda i da mu je konstatiran rak na plućima. Otvorenost kojom je govorio o svojoj bolesti i kako su mu liječnici rekli da je rok preživljenja do pet godina, nije me moglo osloboditi one blokade koju sam i dalje osjećao. Rekao sam mu kako se liječnici znaju prevariti u svojim dijagnozama, na što mi je on s pomalo ironičnim prizvukom odgovorio: „Teško mogu omanuti, barem ne u mom slučaju.“

Dok nas je Jagoda vozila autom Danilo je izvadio iz džepa košulje cigaretu i spretnim ih pokretima preba-

civao među prste. Stavljao je cigaretu s filterom među usne. Nije je palio. Spo-minjao je neke prijatelje koji su „pušili kao Turci“ i koji nikad nisu imali problema sa plućima.

Kad smo stigli pred vrata Markovog vrta upravo je dolaziolo društvo s ručka. Mladi diplomata sa suprugom ispričao se što zbog neodgovornih obaveza ne može nastaviti druženje s nama. Kada smo razgovarajući ušli u Markov vrt, prolazeći uz ogradu obraslu puzavicama i ružama-penjačicama, iz susjednog vrta se začu ženski glas: „A ja se oveselih da mi je netko došao u goste“. Bio je to glas jedne stare gospođe, udovice, D. V., Markove susjede, koja mi je u osnovnoj školi predavala predmet „domaćinstvo“. Živjela je sama. Zbog blizine vrtova, njenog i Markovog, zbog našeg glasnog govora, staroj se gospođi učinilo da joj netko nenajavljen dolazi u goste. Tek što smo sjeli za stol u hladovini ispod odra od vinove loze, bivša je nastavnica promolila glavu na ogradu. Pozdravljajući nas ispričavala se zbog svoje zabune opet ponovivši: „A ja se oveselih da mi je netko došao u goste“. Prišao sam ogradi i pozdravio se s bivšom nastavnicom. Podsjetio sam je da mi je u osnovnoj školi predavala domaćinstvo i da me jednom, zbog nenaučene lekcije o spravljanju pekmeza i džema od šljiv, za kaznu ostavila u razredu nakon nastave. Tada sam morao čitati na glas nenaučenu lekciju, dok je nastavnica sjedila za katedrom i plela zimsku vunenu čarapu. Dok sam joj pričao o toj zgodi, shvatio sam da je se ne može sjetiti. Mrštila je čelo kao da sa naporom prebira po sjećanju pogledujući prema nebu krupnim tamnim očima mutnog sjaja prevučenim plavičastosivom koprenom zaborava. Pružila je mršavu ruku i tapnuvši me po ramenu rekla: „Bilo je to za tvoje dobro“. Potom je mahnula s ograde pozdravljajući nas. Otišla je dozivajući mačku.

Uz crnu kavu i konjak vodili smo ležeran razgovor. Prisjećali smo se nekih zanimljivih ličnosti iz Cetinja i njihove duhovitosti koje su se kasnije prepričavale kao vicevi. Cetinjski humor uglavnom ima izraženu crnu notu. Uz duhovitost zna biti ciničan, ironičan, sarkastičan. Ali, oni koji se sprdaju drugima spremni su se isto tako šaliti i na svoj račun. Smijali smo se jednoj šali koja je tog ljeta bila aktualna na Cetinju. Kada su dva mladića zalupala na vrata stana jednog Cetinjanina i uzbuđenim glasom mu saopćili da je u susjednoj ulici, koja se upravo asfaltirala, valjak pregazio njegovog najmlađeg, šestogodišnjeg brata, on im je iz kuhinje doviknuo: „Provucite ga ispod vrata“.

Pričajući o raznim dogodovštinama iz života grada, Danilo je iznenadno, ničim potaknut, znao reći: „A ja se oveselih da mi je neko došao u goste“. Tijekom tog poslijepodneva nekoliko je puta ponavljao tu rečenicu stare nastavnice. Je li izgovaranje te rečenice na glas bilo odraz nečega što je Danila poticalo iz dubine njegovog bića? Je li to bio odraz onog potisnutog

osjećaja što ga imaju oni koji vode „samački život“ koji imaju potrebu da ih netko posjeti, da ih oveseli svojim dolaskom? Premda Danilo nije živio usamljenički život, i, kako je poznato, vodio intenzivan društveni život, možda je ponavljajući rečenicu stare gospođe mislio na onaj opći problem, sve prisutniji u modernom svijetu, problem alijenacije. Problem otuđenja čovjeka koji ima potrebu za svojim bližnjim. Ta potreba čovjeka da mu netko dođe, da ga „oveseli“ kao da je postala humanistički raritet, nešto što se sve rjeđe događa, pa se ova spontana reakcija stare nastavnice potvrđuje kao primjer iskonske potrebe modernog čovjeka za svojim bližnjim.

Prisjetio sam se kako je jednom prilikom u mojoj kući na Cetinju potaknut iskustvom jednog prijatelja iz Amerike, pričao o toj zapadnjačkoj otuđenosti koju je na izvjestan način i sam iskusio. Doživio je neugodnost od susjede koja je stanovala u istoj zgradi u kojoj je stanovao i on. Bila je starija ma-dame ljubaznog ophođenja. Često su se sretali na hodniku i srdačno pozdravljali. Danilo nije imao televizijski prijemnik u svom stanu. Jedne je večeri bio emitiran intervju sa Borghesom. Danilo je zamolio gospođu za dopuštenje da kod nje pogleda tu tv emisiju. Madame je, ne iznenadivši se pitanjem, od-mah našla uvjerljiv izgovor ne udovoljivši Danilovoj molbi.

Kolika je razlika između anonimne gospođe iz Pariza i bivše nastavnice iz Cetinja? I ne samo njih. Očito je ona istinska potreba za drugim u velikom svijetu postala sve rjeđa. Nije slučajno što je Danilo u tom popodnevnom razgovoru ponavljao: „A ja se oveselih da mi je netko došao u goste“.

Jednog dana u jesen 1984. godine, na uglu jedne ulice blizu Narodnog muzeja u Beogradu, gotovo sam se sudario s Danilom Kišom. Začudeno me upitao što radim u Beogradu? Odgovorio sam: „Doputovao sam na dva dana zbog poslovnog sastanka, potpisivanja ugovora s izdavačem za novu monografiju“.

Izdavačka kuća *Književne novine* bila je pokrenula biblioteku *Pinakoteka*, posvećenu figurativnim slikarima. Monografije su rađene u formi luksuznih izdanja velikog formata. Prva je monografija ove biblioteke bila posvećena stvaralaštvu Olje Ivanjicki. Osim moje, koja je objavljena nakon Oljine, u izdavačkom su planu bile još i monografije Miljenka Stančića, Leonida Šejke, Dada Đurića, Mira Glavurtića, i Janeza Bernika. Kako sam se tog istog dana vraćao u Zagreb, Danilo mi je predložio da ga otpratim i da malo porazgovaramo usput. Imao je zakazan sastanak kod nekog prijatelja. Spominjanje ovog iznenadnog susreta ne bi zasluživalo pažnju da se nismo, čekajući na semaforu zeleno svjetlo, dotakli Leonarda da Vincija. Kako je Danila zanimala koncepcija izrade moje monografije, nabrajao sam tematske cikluse koje će knjiga sadržavati, među kojima se nalazio i ciklus *Omaggio a Leonardo*. Rekao mi je kako je u jednom

broju kulturnog dodatka lista *Politika*, vidio reprodukciju crteža *Dama s hermelinom* koji je pripadao spomenutom ciklusu. Zatim je dodao kako mu se sviđelo što sam ispod kože na vratu i otkrivenom prsištu dame s hermelinom provukao dijelove ogrlice od crnih bisera koji su krasili lijepu Ceciliju Galerani. Govorio sam mu o neobičnom načinu na koji dama drži u naručju krvoločnu zvrčicu. Ukratko sam mu ispričao zanimljivu priču o ovom lijepom grabežljivcu od čijeg su se skupocjenog krzna izrađivali kraljevski plaševi. Za vrijeme lova hermelin je bježao pred lovcima. Naišao je na prepreku blatnjavog plitkog dna nekog potoka. Da bi se spasio morao je bježati kroz blato i uprljati svoje lijepo krzno. Nije dalje bježao. Uхватili su ga i ubili. Žrtvovao je život zbog ljepote. Danilu se jako sviđela priča.

Odjednom čusmo s druge strane ulice kako netko doziva Danila. Bio je to neki nepoznati čovjek srednjih godina, nižeg rasta, crven u licu, koji se bješe razveselio što je vidio Kiša. Kad nam se približio osjećao se alkohol iz njegovih usta. Danilo me predstavio. Rukujući se srdačno sa mnom, neznanac mi je tako jako stisnuo ruku da sam dugo osjećao bol u predjelu malog prsta.

„Znam, znam, rekao je. Poznati su mi vaši radovi iz novina. Malo su vam motivi mračni“. Zatim dodaje smijući se: „Crnogorac i pol usred Beograda“.

„Zašto i pol?“ upita Danilo kroz smijeh, praveći se kao da ne razumije rečeno.

„Zato, jer si ti napla Crnogorac. Po majci. Jel' tako“?

„Tako je“ reče Danilo tapnuvši ga po ramenu.

„Hoćemo li na jedno piće? Želio bih vas častiti“, upita pokazujući rukom u pravcu obližnje kavane.

„Drugom prilikom. Žuri nam se“, odgovori Danilo.

„Nećeš da piješ s običnim ljudima“.

„Pijem uglavnom s običnim ljudima. Ali sad ne mogu. Imam posla. I ja moram neku crkavicu zaraditi“.

„Jel' tako? Kad se drugi put vidimo, čašćavam duplu lozu. Važi“?

„Važi“.

Uspio sam izbjeći rukovanje kad smo se odlazeći pozdravili s nepoznatim čovjekom.

Danilo mi je ispričao da je taj čovjek neki uvijek polupijani tip koji redovito obilazi kulturne događaje po Beogradu. Zgodna mjesta da nešto čuje vidi, a najviše da popije.

Dopratio sam Danila do vrata zgrade u kojoj je stanovao njegov prijatelj. Pozdravili smo se. Vraćajući se, odjednom mi je među prolaznicima pažnju privuklo lice jedne mlade žene koja je išla istim nogo-stupom u suprotnom smjeru. Ljepota prožeta nekom strogošću davala je poseban karakter njenom licu. S frizurom crne uz glavu začesljane kose podsjetila me na Leonardov renesansni model. Kada bih dijelio mišljenje onih koji smatraju i vjeruju kako se u životu

ništa ne događa slučajno, pomislio bih da je, iznenadni susret s Danilom, razgovor o Leonardovoj slici, neznanka na ulici što liči Ceciliji Galerani, kako je sve to, u stvari, udio nečeg višeg, nekog tajnog reda stvari. Čak je i onaj nepoznati čovjek, polupijan, s malo isturenom donjom bradom i kvrgavim povijenim nosom ispucanih kapilara, podsjećao na one tipove ljudi koje je Leonardo skicirao na ulicama Firence. Stvarno, s elementima fiktivnog posredovano umjetnošću. Pomislo sam, dovoljno elemenata za sižeju gradnju neke moguće Danilove priče.

U ljeto 1987. godine sredinom kolovoza Danilo je sa Pascale proveo nekoliko dana na Cetinju. Jednog su nas jutro posjetili s zajedničkim prijateljima. Sjedjeli smo u vrtu u hladovini stare lipe. Premda su mu savjetovali apstiniranje od alkohola Danilo nije mogao odoljeti da iz starinske „čašice sa stopom“ pomalo pijucka domaću žestoku lozovaču. Cigaretu je uzimao sa stola i ponovo je vraćao. Nervozno je odlagao uz rub pepeljare. Potom je ponovo prinisio ustima. Zavaravao je sebe kao da puši. Čuo je da radim na nekoliko skulptura pa ih je poželio vidjeti. Otišli smo u moj adaptirani ljetnji atelje što se nalazio u neposrednoj blizini kuće. Dok sam razmotavao najlonske folije kojima su zbog čuvanja vlage bile zamotane skulpture rađene u glini, čim ih je ugleda rekao je: „Skulpture ti se razlikuju od crteža i slika. Nisu samo prenošenje slika u trodimenzionalni oblik“. Bio sam iznenađen kako je brzo, takorekuć na prvi pogled, prepoznao suštinu problema. U skulpturama sam tražio potpuno drugačiji formalno estetski kvalitet od onoga u slikama. Želio sam određeni motiv izraziti jezikom skulpture, njenim medijem, a ne ilustrirati sadržaj slike ili crteža u trodimenzionalnu kompoziciju. „Ne volim skulpture de Chirica i Dalija ili one Boterove simpatične debeljuce, jer doslovno opredmećuju ono što ti slikari prikazuju na svojim platnima“. Nakon što je izgovorio ove riječi dotaknuo je prstom vrh nosa jedne glave raslojenih oblika rekavši „Ova mi se sviđa“. Kad je osjetio pod kažiprstom vlažnu glinu, izrazio je bojazan da nije slučajno tim plitkim otiskom svoga prsta pokvario površinu zaglađene forme skulpture. Namočio sam prst u vodu i ponovo i blagim pokretima izgladio glinu na vrhu nosa. Interesantno je da je ta skulptura koja se Danilu posebno sviđela i koju je dotakao prstom, nazvana *Bol* (reproducirana je u mojim monografijama). Zanimao ga je likovni koncept na kojemu se zasnivaju forme glava i ženskih torza. Iako su nas prijatelji dozivali govoreći da „ostavimo umjetnost“ i da za „umjetnost ima uvijek vremena a da će se kava ohladiti“ nastavili smo razgovor. Rekao sam Danilu da me u iskustvu trodimenzionalnog oblikovanja kompozicija podjednako zanima figurativni i apstraktni izraz. Da bih mu ilustrirao rečeno odmotao sam jednu glavu nazvanu *Lautreamont*.

Rekao sam: „Jako sam volio ovog ukletog pjesnika koji je obilježio moju mladost“.

Lautreamontovu knjigu *Maldororova pjevanja* preveli su i komentirali Danilo i Mirjana Miočinović. I danas čuvam staro izdanje ove knjige *Nolitove* biblioteke *Orfej* iz 1964. godine. Rekao mi je kako je i on jako volio Lautreamonta i kako *Maldororova pjevanja* posebno lijepo zvuče na francuskom. Pokazao sam profil skulpture, nadrealističke pjesnikove glave, na kojoj su dio nosa, usta, oblik brade i vrat prikazani na klasičan, tradicionalan način, dok se transformacijom oblika stražnji dio glave završava svedenom apstraktnom formom, nalik nekom glatkom, pri vrhu zašiljenom plodu: „Spoj figurativnog i apstraktnog u jednoj kompoziciji“ rekao sam.

Posebno ga je zanimalo zašto su na nekim skulpturama oblici plosnati, lišeni volumena. Smijući se, odgovorio sam: „Zbog horoskopa. Zbog riba. Ti si rođen u znaku ribe kao i ja“. „To mi ne bi palo na pamet“ rekao je. Potom sam mu kratko objasnio likovni razlog takvog pristupa formi. Istakao sam da posebno volim broncu. „Bronca je metafora za vječno“ dodao je. Razgovor je skrenuo na suvremenu francusku skulpturu.

Pitao me jesam li vidio onog Cesarovog *Kentaura* posvećenog Picassu postavljenog na Correfour de la Croix-Rouge u Parizu. Odgovorio sam potvrdno. Zatim je dodao: „Jesi li vidio kako mu je nabio šraf-ciger u dupe?“ „Možda se svetio Picassu. Picasso je jedan od najvećih kipara XX stoljeća“ dodao sam. Danilo se složio s mojim mišljenjem. Zatim sam rekao da su među najvećim kiparima i drugi veliki slikari, posebno Matisse i Miro, a najistaknutije mjesto među njima ima Alberto Giacometti. Na spomen Giacomettijevog imena Danilo se nasmejao, zatim objema rukama dugačkim prstima provukao kroz gustu kosu rekavši: „Jednom mi je prilikom, dok smo sjedjeli nedaleko jedan od drugog u nekoj kavani, Lubarda kazao kako jako sličim na Giacomettija. Da imamo jako slične njuške“. „Lubarda je u pravu, on ima izoštreno slikarsko oko. I doista kad se sjetim nekih Giacomettijevih fotografija imate puno sličnosti. U smislu produhovljenog izraza lica, nečeg asketskog i s tvojom bujnom kosom, podsjećaš me na onu fresku svetog Pantejlemona u crkvi manastira u Nerezima“.

Tek što sam izgovorio ove riječi, rekao je poluironično. „Kosa da, produhovljenost možda, ali sve-tačko ne, nipošto“. „Imat će vremena i za to“ dodao sam tapnuvši ga po ramenu i nastavio: „Tvoju je produhovljenost najbolje izrazila Boba Matić u onom izvrsnom portretu kada te je naslikala sa maslačkom u ruci. Izgleda da su te slikari po fizionomiji dobro odredili. Mješavina egzistencijalizma i spiritualnosti“. „Đavo će ga znati“ rekao je ponovno provlačeći prstima kroz kosu.

Opet su nas dozivali da im se pridružimo. Pomagao mi je pri zamotavanju skulptura. Premda se činio dug,

razgovor je trajao dvadesetak minuta. Puno se može reći i razumjeti u kratkom vremenu o stvarima koje se dobro osjećaju i poznaju.

Kada smo izašli iz ateljea Danilo je išao ispred mene sporim korakom. Ponovno smo sjeli za stol i razgovarali. Razmišljao sam o onoj Lubardinoj uspo-redbi fizionomija, sličnosti kipara i pisca. Gledajući sada Danila u neposrednoj blizini, na drugačiji način nego malo prije u ateljeu, učinilo mi se prikladnije da ga povežem sa Giacomettijevim skulpturama nego sa umjetnikovim licem. Promatrao sam Kišovo mršavo tijelo, koščate ruke mršavih prstiju, izražena rebra prsnog koša koji se djelomično mogao vidjeti zbog raskopčane košulje u položaju u kojem je sjedio, povijenog tijela prema stolu nalakćen lijevom rukom na ručku vrtnice stolice. U svijesti su mi se počele javljati asocijacije prožete simboličkim smislom što su ih pobuđivale Giacomettijeve brončane skulpture, oni suhi, visoki, od života izglodani likovi. Te Giacomettijeve skulpture, ti izduženi ljudski oblici što nalikuju antropomorfnim stalagmitima, poput egzistencijalnih siga govore o trošnosti čovjekova tijela, o njegovoj prolaznosti u vremenu i svode ga na oblik sasušene sjene koju još samo održava krhki kostur njegove raspadljive građe.

Pomisao na Giacomettijeve skulpture nameće također mračnu činjenicu kiparove opsjednutosti smrću bliskog prijatelja koja ga je tjeskobno opsjedala. Govorio je kako je bespomoćno gledao u mrtvo prijateljevo tijelo na krevetu s otvorenim ustima u koja je u jednom času ulijetala jedna muha. Giacometti je po vlastitom svjedočanstvu jedno vrijeme u svemu vidio smrt. U ljudima i stvarima. Opsjednutost smrću mu se javljala u obliku raznih simbola što su nastanjivali njegove snove. Smrt se kroz umjetnost opet ušuljala u moje misli i postala neminovan spoj u asocijacijama između onih izduženih umjetničkih predmeta, tih uzbudljivih Giacomettijevih skulptura i živog tijela pisca kojeg bolest nagrizala i troši stanjujući njegov visoki korpus do krhkosti umjetnikovih skulptura.

Ali, na Danilovom je tijelu postojalo nešto što je odudaralo od te opće asocijacije na Giacomettijeve kipove, nešto što nije pristajalo njegovom tjelesnom stanju. Bila je to piščeva bujna kosa. Činilo mi se kako jedino kosa uspijeva odolijevati njegovoj teškoj bolesti i da raste crpeći preostalu snagu iz tog već onemoćalog tijela. U toj gustoj piščevoj kosi vidio sam neku vrstu dirljive simbolike, dio tijela koji ne pristaje na stanje koje ga je zadesilo. Kao da je bujnost Danilove kose težila nadići to teško stanje tijela iz kojega je rasla. Oličavala je Danilov duh. Premda ukorijenjena u bolesti rasla je kao da se željela oteti tijelu, ponovno osjetiti puninu života u svom njegovom bogatstvu i izazovima, iako su korijeni te bujnost bivali sve slabiji, sve bolesniji.

U proljeće 1989. godine sreli smo se u Parizu. Jagoda, naš sin Petar i ja boravili smo u Parizu dva mjeseca. Stanovali smo u Cite international des artres. Danilo nas je pozvao da ga posjetimo u njegovom stanu, u Rue Tesson 3-5, u desetom arondismanu. Vozeći se prema Danilovom pariškom domu prošli smo pored groblja Per Lachez. Pomislio sam na mnoge slavne osobe koje su tamo našle mjesto vječnog počinka, na Chopinovo tijelo iz kojeg je po kompozitorovoj posljednoj želji bilo izvađeno srce i prenešeno u Poljsku. Mrtvo tijelo bez srca je kao grobnica bez tijela. Sa srcem je izvađena „duša“ iz Chopinovog tijela, sve one melodije koje su se stvarale i pulsirale u njemu, svi akordi melankolije. Dok razmišljam o poljskom geniju, o njegovoj bolesti pluća, o smrti, u mislima mi se javlja i ona slika iz mog sna, snimka Danilovih pluća koja je napala zloćudna bolest. Kroz prozor taksija posmatram živost na pariškim ulicama, užurbane prolaznike, automobile, bogate blještave izloge, svjetleće reklame... Pomišljam na Danilove zapise o Parizu, njegovim doživljajima ovoga grada u kojemu je posebno volio „što se kavane i knjižare dodiruju ramenom i što je za njega u Parizu sve literatura“.

Stigli smo pred zgradu u kojoj je stanovao. Čekao nas je na hodniku ispred svoje garsonjere. Prostor u kojem je stanovao bio je oskudno namješten. Namještaj kako bi rekao Michel Leiris, sveden na najuprošćeniji izraz - čist i skroman.

U garsonjeri je bilo ono samo neophodno za život samca-književnika. U atmosferi tog prostora imalo je nečeg od Danilove ličnosti - jednostavnost koja intrigira. Donio sam mu na poklon jednu grafiku iz ciklusa *Omaggio a Leonardo*, suhu iglu oslikanu akvarelom. Prikazivala je spokojno položene ruke Mona Lise, same ruke bez Giocondina tijela. U pozadini se prostirao kameni pejzaž. Danilo se zahvalio rekavši: „Pejzaž je kao da gledaš okolinu Cetinja s Orlovog krša“.

Naš sedmogodišnji sin Petar donio je sa sobom punu vreću igračkaka. Rasprotra ih je po Danilovom krevetu. Bio je zaokupljen izmišljanjem igara dok smo mi razgovarali. Danilo je povremeno pogledavao na te, u to vrijeme, najpopularnije igračke. Jedna među njima posebno je bila zaokupila njegovu pažnju. Tijelo te umjetne spodobе sličilo je žabi, a cijela je gumena građa te ružne igračke bila takva da se u odbojno tijelo smjesti jedno veliko oko. Sitne žilice po bijeloočnici blago ispupčane kao minuciozni reljef mogle su se osjetiti pod vrhovima prstiju. Kada bi se udarilo po leđima te igračke, oko bi privezano na tanki dugi konac izletjelo iz očne šupljine. Danilo je udarajući po ovoj igrački i gledajući u veliko oko koje se zaustavljalo među čašama soka na stolu, komentirao: „Zanimljiva igračka, kao da ju je dizajnirao Hieronimus Bosch ili Salvador Dali“. Zatim je dodao: „I po igračkama će se vidjeti da je ovo naše vrijeme

bilo vrijeme straha i smrti“. Riječ smrt koju bješe izgovorio unijela je u moju svijest neku vrstu opreznosti prema toj imenici upravo zbog Danilove bolesti, jer prije nego što smo doputovali u Pariz čuli smo kako mu se zdravstveno stanje pogoršalo. Izbjegavao sam razgovor koji bi se doticao njegove bolesti. Danilo se bio upravo vratio sa kratkog odmora kojeg je proveo van Pariza. Raspitivao se o našim zajedničkim prijateljima u Cetinju, Zagrebu i Beogradu.

Pitao nas je kako provodimo vrijeme u Parizu. Koje smo muzele posjetili, koje izložbe pogledali, s kim smo se susretali... Pričali smo mu o dojmovima iz Rodinovog muzeja. „Nenadmašan mu je Balzac“ rekao je i u par riječi opisao ogrtač kojim Rodin zaogrnuo Balsacovo tijelo. Naglasio je kako je najljepše o Balzacu pisao R. M. Rilke.

„Svaki put kad dođemo u Pariz posjetimo Rodinov muzej“, rekao sam.

Jagoda voli majstorove kipove i s Danilom je razgovarala o nekim kompozicijama izloženim u muzeju. Posebno je govorila o skulpturi *Idol*. Zatim je Danilo kratko govorio o skulpturama Camille Claudel, Rodinove muze i ljubavnice ističući nježnost i snagu ženske ruke u modeliranim oblicima tijela njenih skulptura.

Pitao nas je kako nam se sviđa piramida u Louvreu.

„Odlično izgleda“, rekao sam. „Jedino mi smetaju one male piramide. Umanjuju impresivan dojam što ga stvara u otvorenom prostoru velika piramida. Premda su te male piramide morali staviti zbog dnevnog svjetla za podzemni prostrani interijer“.

Jagodi su smetali vodoscoci u niskim fontanama. Smatrala je kako je taj vodeni dekor suvišan.

„Ali zato je interijer Louvrea veličanstven. Prostor je izvrsno koncipiran“ govorio je Danilo. „Posebno je efektna ona unutarnja piramida okrenuta naopako što vrhom gotovo dodiruje onu malu piramidu ispod nje. Najviše mi se sviđaju one spiralne stepenice, kao da lebde u zraku, kao da su bez uporišta. Kako se divno vidi pariško nebo kroz te providne piramide“.

„Odlično koncipiran projekt“, rekao sam i nastavio: „Kad sam prvi put posjetio Louvre, sa tim novim ulazom, i dok sam se spuštao stepeništem prema novootvorenom prostoru muzeja, nad kojim se diže staklena piramida, imao sam dojam kako je ambijent s gomilom ljudi koja se kretala u raznim pravcima poput mrava u mravinjaku, nalik kakvoj modernoj faraonskoj grobnici“.

Danilo i Jagoda su se nasmijali na ovu neobičnu asocijaciju.

„Znate li“, nastavio je Danilo, „da još ima Parižana koji se žestoko protive toj piramidi. I to ozbiljnih intelektualaca. Ne mogu se pomiriti s tim rješenjem. Kao što su se stari Parižani dugo bunili protiv Eiffelovog tornja. Željezo nije u francuskoj graditeljskoj tradiciji“.

„Ali, rekao sam“, „forma piramide u dvotrištu Louvrea je na neki način već bila pripremana, onim timpanonima, lijepo i skladno ukomponiranima zabatima u fasadama Louvrea“.

„Nisam o tomre razmišljao“, kazao je Danilo. „Ali u svakom slučaju to je zanimljivo rešenje. Piramida je postala još jedna atrakcija Pariza. Uostalom muzej je obogatio svoju ionako bogatu zbirku. Kad su vršena iskopavanja za piramidu otkrili su zidine srednjovjekovnog Louvrea. Pretpostavljam da ste to vidjeli“? Zatim je zaključio riječima: „To je kad se nekome hoće. A Francuzima se hoće u mnogočemu“.

U daljnjem razgovoru o Parizu i našim susretima s prijateljima i znancima koji žive u ovom gradu, a neke je od njih Danilo poznao, rekao sam da mi je posebno drago što sam upoznao Emila Ciorana. Pogledao me s izrazom blagog čuđenja i gotovo nevjericke: „Kako ti je to uspjelo“? pitao me.

Ukratko sam ispričao kako je došlo do tog susreta zahvaljujući Branki Bogavac. Rekao sam mu o značenju koje je za mene imala Cioranova knjiga *Kratak pregled raspadanja*. Potom sam ispričao neke zanimljive detalje iz tog susreta. Ispričao sam mu kako je pažljivo listao moju monografiju ciklusa *Judita* i kako je izrekao zanimljive komentare.

„Filozofi kompleksnije gledaju na stvari od likovnih kritičara. Kritičari uglavnom gledaju jednostrano, generacijski, u općem smislu. Rijetko se posvećuju problemu individualnosti nekog umjetnika. Najljepše stranice o Delacroixu je napisao Charles Baudelaire. Huismans o Gustave Moreau. U sliku treba znatno proniknuti, a ne je svesti na neke opće odrednice stila i tehnike“. Zatim je malo zastao dodavši: „Taj je Rumunj bistar kao đavo. Čudan tip kojeg Francuzi obožavaju“.

Nastavljajući razgovor o Cioranu, počeli smo se uplitati u ono što sam svakako htio izbjeći – temu smrt. „Načitao sam se njegovih divnih tekstova o ništavilu“, nastavio je Danilo. „Zanimala su me njegova mišljenja o egzistenciji i samoubojstvu, filozofiranja o suicidu. U mnogo čemu je imao pravo. Imao je pravo i na pretjerivanje, jer je velik mislilac. Nekoliko sam se puta susreo s njim. Bili smo u društvu kod nekih zajedničkih znanaca. Simpatičan je i neposredan u komuniciranju“. Odjednom sam na Danilovom licu osjetio zamor. Prinoseći čašu vode ustima, rezignirano i na trenutak odsutna pogleda rekao je: „Ciorana sam nekada jako volio, ali danas više želim slušati nekoga tko će mi govoriti kako je život lijep“.

Obzirom na njegovo zdravstveno stanje ovu sam Danilovu izjavu shvatio kao duboki razlog, sasvim opravdan, kao da je autor *Grobnice za Borisa Davidoviča* i *Enciklopedije mrtvih* Ciorana zamijenio Prevertom, filozofa koji s gnušanjem odbacuje život i smatra ga besmislenim, s pjesnikom koji se raduje

svakom novom danu, koji svakog jutra pozdravlja lijepi dan: „Oh quel beau jour“.

Danilo je ponovo pogledao u Petrovu jednooku igračku: „Da ovome još jednom izbacim oko, pa da krenemo. Čeka nas Pascale.“

U ugodnom druženju u obližnjem stanu Pascal Delpech, u Rue Arthur Grousse 16, ostali smo do večernjih sati. Neko su vrijeme Danila zabavljale Petrove izmišljotine. Pitao ga je da li je nešto izmislio igrajući se svim tim neobičnim igračkama čija su se supermenska tijela rasklapala i udovi preokretali u svim pravcima. Nasmijao se glasno kad je Petar odgovorio da je izmislio daljinski upravljač za skidanje ženskih najlon čarapa. „E, takvu bih spravu ja volio imati pri sebi“, rekao je Danilo pogladivši Petra po glavi. „Lijepa, ženska stoji ispred mene, a ja je svlačim na daljinski upravljač“. „Eto ti“, nastavio je šaljivim tonom, „vidi se da ima crnogorske krvi. Sve mora biti na patent. Ne valja se umarati, jeli tako“?

Razgovarali smo uz sir i vino o raznim temama. Bilo je zanimljivo čuti Danilovo iskustvo iz Lila, kada je jednu profesoricu, svoju kolegicu, morao uvjeravati kako Ivan Meštrović nije češki nego hrvatski kipar. Pitanje malih i velikih naroda u kontekstu kulture i umjetnosti, uvijek je aktualna tema. „Tko sa balkanskih prostora uspije“, govorio je Danilo „ovdje u svijetu ostvariti nešto, makar i malo, to je za poštivanje, to je onda veliki uspjeh“. Sjetio sam se kako mi je jednom prilikom u Salonu Schira u Zagrebu, gdje se održavala moja izložba *Omaggio a Leonardo*, profesor Grgo Gamulin rekao „Ako iza velikog umjetnika ne stoji veliki narod, odnosno država, šanse su mu znatno umanjene za osvajanje adekvatne pozicije na svjetskoj sceni“. Na izvjestan način Danilo je bio očiti primjer. Za razliku od njega Kundera je uživao status književne zvijezde. Pascale nam je ispričala zanimljiv slučaj. Te je godine Emir Kusturica dobio *Zlatnu palmu* na filmskom festivalu u Kanu za film *Dom za vješanje*.

Iz *Le Monda* su zvali Danila tražeći da napiše osvrt na taj film zanimljive tematike. Honorar nisu spominjali. Smatrali su da je čast pisati u *Le Mondu*. Danilo je komentirao: „To vam je tako. Svjesni su da je jedan Balkanac napravio odličan film i sada žele da drugi Balkanac nešto napiše o tom filmu. To je za njih egzotika. Moramo imati na umu da nam je čast biti u *Le Mondu*. Eto, tako ovdje stoje stvari“.

Napisao je tekst, jer je film to zaslužio. Nije tražio honorar.

Naš se posjet bližio kraju. Pozdravili smo se i dogovorili da ćemo se vidjeti u ljeto na Cetinju.

Nad Parizom se spuštala ugodna lipanjska noć. Odlučili smo se prošetati dok ne naiđe prvi slobodan taksi.

„Jesi li primjetio kako su Danilov ten i usta dobili neku sivkastu boju“, upitala me Jagoda. To je bilo loš znak uznapredovale bolesti.

Te iste godine ponovno smo se sreli na Cetinju. Danilo je izgledao vidno oslabljen od našega nedavnog susreta u Parizu. U hodu je imao blago povijeno držanje i s vremena na vrijeme je oslanjao dlan na donjem dijelu kičme, u visini slabina. Bio je gotovo bez glasa, samo se čuo bezbojan afoničan ton. Vjerovao je da se negdje jako prehladio. Bila je nepodnošljiva vrućina s ljepljivom sparinom u zraku. Zato smo odlučili sjediti u kući. U dnevnoj sobi ugodne svježine bilo je polumračno. Unutarnje drvene škure na prozoru bila su pritivorene. Danilo je sjedio u fotelji naspram televizora. Snop svjetlosti što se probijao između škura osvjetljavao je njegovu mršavu figuru. Markantni Danilov profil u toj ciarosuro atmosferi podsjećao je na neku Rembrandtovu sliku, na portret jednog Židova. Danilo je zamolio Jagodu da uključi televizor. Glasom kao da šapće rekao je: „Sada će biti repriza jedne emisije u kojoj ja sudjelujem. Htio bih vidjeti i čuti kako sam nekad izgledao i kakav mi je bio glas.“ Čekali smo s nestrpljenjem i pažnjom kad će se na ekranu pojaviti njegove lice. Odjednom je napetu tišinu u sobi ispunio Danilov glas. Snažan ugodan glas u kojem se osjećao onaj nikotinski timbar. Danilo je uzeo daljinski upravljač i pojačao ton. Promatrao sam njegov lik, to mirno blijedo lice po kome je titrala umjetna svjetlost tv ekrana. Učinilo mi se da je ovaj Danilo što sjedi blizu mene sav predan onome Danilu na ekranu. Kao da sam u tom momentu osjetio njegovu smrt. Ta živa slika tv ekrana doimala se poput nekog elektronskog sarkofaga koji čuva u memoriji književnikov lik, živ, pun vitalnosti koji egzistira u toj dokumentarnoj stvarnosti svijeta televizijske iluzije. Nasuprot te žive iluzije vlastitog lika sjedio je u fotelji gledajući sebe kao u nekom magičnom ogledalu bolešću iscrpljen Danilo. Činilo se da je u tih nekoliko minuta duboko proživljavao sjećanje na samoga sebe. Postao je vlastita živa nemoćna sjena. Dugim koščatim prstom svoje mršave ruke, kao da upravlja svojom sudbinom pritisnuo je u daljinski upravljač i sam sebe ugasio. Iluzija je nestala. Ostala je stvarnost bolesnog pisca, stvarnost tijela koje stradava od bolesti lišeno svake iluzije za moguću oporavak. Ona misao smrti koja je Danila mučila od dječaćkih dana postala je njegova realnost, postala je on sam. Sada je smrt mogao istinski osjetiti i vidjeti u svojoj duši i na svom tijelu.

Odškrinuli smo drvena škura na prozoru dnevne sobe. Svjetlost je ispunila prostor. Raspršila je ono što mi se malo prije činilo kao neugodan san u kojem su jedan naspram drugog stajali i tajnom energijom komunicirali život i smrt oboljelog pisca. Moja je majka ponudila goste kavom i pićem. Jagoda je pričala zanimljivu priču o jednom psu, mješancu

kojeg smo iz Cetinja bili odnijeli u Zagreb. Zvao se Tobi. Volio je jesti grožđe. Jednu je večer misteriozno nestao iz vrta. Tražili smo ga dugo u noć po cijeloj Šalati. Je li se, dok je slušao ovu priču, Danilo sjetio svoga Dinga iz *Ranijh jada*?

Došlo je vrijeme za rastanak. Otrpali smo goste do vrtnih vrata. Usprkos Danilovom lošem stanju nismo mogli vjerovati da se pozdravljamo posljenji put.

Oblaci s Lovćena gomilali su se nad Cetinjem. U daljini se čuo mukli zvuk grmljavine. Bujno zelenilo moga vrta s granama voćaka što su se nadvijale nad putem počelo je dobivati neki sivkasti ton. Spremala se oluja. Dok smo Jagoda i ja žurili kući, kapi kiše su stvarale sve intenzivniji zvuk, padajući po gustom lišću. Nekom spontanom asocijacijom zlokobne simbolelike prisjetio sam se završetka Danilovog romana *Bašta, pepeo*.

„Sada mora da krenemo“, rekla bi tada moja majka. „Gospode, kako se ovdje brzo smrkava.“

P.S.

U televizijskim intervjuima koje sam imao u 2013. i 2014. godini na Cetinju s Nelom Savković Vukčević i Aleksandrom Vuković, u oba ta razgovora dotakli smo se Danila Kiša. Zanimljivo je, premda sam to već napomenuo, kako se Danilo nikada nije bavio Cetinjem odnosno Crnom Gorom na način da budu predmet njegovog literarnog sižea oblikovani u priču ili roman. Možda je mogao u svoj „porodični ciklus“, obraditi neki cetinjski „specifikum“. U povijesti grada u kojem je u mladosti živio nekoliko godina, našao bi dosta činjeničnog, što se graniči s fikcijom, a što bi odgovaralo karakteru njegovog literarnog izraza.

Na pitanje zašto se nije bavio Cetinjem i Crnom Gorom, Danilo je odgovarao kako je u Crnoj Gori sve okamenjeno, petrificirano, te da mu se teško tim baviti. Ovakovu piščevu konstataciju ne bih smatrao otežavajućom okolnosti, inhibicijom Danilovom stvaralaštvu. Naprotiv, tu bih petrificiranost vidio kao izazov kreativnom izrazu, da se upravo literaturom ta petrificiranost razori, da se rasloji i da se osvijetle sedimenti društvenih događaja i osobnih sudbina, povijesti i mitova, herojstva i poraza, zanosu i posrnuća... dakle svega onoga što se u mediteranskom podneblju označava Unamunovom sintagmom „tragično osjećanje života“.

Ova se sintagma španjolskog pisca i filozofa može u mnogome odnositi upravo na Crnu Goru, na njeno karakteristično povijesnoudruštveno biće. Kišov veliki literarni talenat i zavidna erudicija sigurno bi iz tog podneblja označenog krajnostima i neobičnim sudbinama, našli bogato izvorište, puno sižejne građe za ostvarenje kvalitetnih djela. Posebno djela što bi bila po karakteru slična onim djelima kakva nam je ostavio u svojim knjigama, u kojima pisac po vlastitim riječima postavlja pitanja o „smislu života“ o vremenu, o

sudbini, neprestano se pitajući „odakle sam, tko sam, kuda idem“ ?

Doduše, gospođa Mirjana Miočinović u jednom tekstu spominje veliki broj Kišovih kratkih zapisa i skica iz piščeve ostavštine koji se odnose na vrijeme njegovog življenja na Cetinju. Među njima je i mala portretna skica - „Cetinje: udbaš-tenisač: imao je čudan hod, ne seljački, trapav, nikako, nego hod koji ste morali zapaziti (mada se hod ne gleda, ne vidi); to je bio, kako da kažem, hod seljaka koji hoda kao da je građanin, koji misli da hoda kao da je građanin koji igra tenis“.

Neki su se pitali zašto su Danila više zanimali Aušvic i Staljinovi logori od Golog otoka, smatrajući da je mogao naći puno sižea što se odnose na ovaj domaći, socijalistički kažnjenički kamp. Naravno nije poželjno predlagati ili sugerirati piscu što bi trebalo biti predmet njegovog zanimanja i literarnog uobličavanja. Kišova je osuda svih logora jasna i nedvosmislena. U tom je smislu posebno ukazivao na odgovornost pisca. „Svaki pokušaj, makar i najzabilazniji, makar i u zametku, bilo kakvog ideološkog opravdanja tog fenomena logora u ime takozvane „istorijske nužnosti“ „klasne borbe“, „rasne čistote“, „novog čoveka“ i slično, diskreditovat će svako delo, svakog pisca, jednom zauvek i nemilosrdno. Usudujem se reći da će u skoroj budućnosti, ako sve ne ode dodavola, odgovornost pisca biti odmeravana u prvom redu u odnosu na njegov stav prema stvarnosti logora. Jednih i drugih podjednako“.

Kada je bio formiran odbor za doček posmrtnih ostataka crnogorskog kralja Nikole I Petrovića i njegove supruge kraljice Milene, koji su iz San Rema prenešeni na Cetinje, među članovima tog odbora, kao predstavnici iz umjetnosti i kulture bili smo Danilo Kiš, Dado Đurić, Vojo Stanić i ja. Kad je Danilo saznao da je među članovima odbora čovjek koga se povezivalo s Golim otokom istupio je iz odbora, javno obrazloživši svoju odluku.

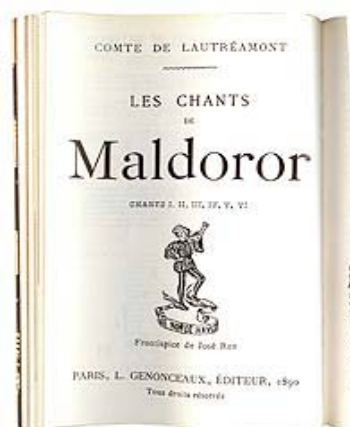
Što se tiče Danila i Crne Gore, posebno mi je žao što nije, obzirom na njegove kreativne mogućnosti, napisao jednu studiju, esej, o Njegošu. Mislim da bi Njegoš, kao literarni „model“, odgovarao Kišovom konceptu poimanja literature, odnosno života. Tim prije što je Kiš tvrdio kako u „osnovi ljudskog iskustva leže dve u suštini kontradiktorne pozicije... pozicija „jogija“ i pozicija „komesara“. Pozicija „jogija“ jeste metafizički i ontološki status, obuzetost posljednjim pitanjima (života i smrti), a ona druga jeste pozicija društvenog bića, čoveka koji metafiziku svodi na sociologiju, nalazeći u društvenom statusu totalitet bića. Dve borbe, dakle, dva načina gledanja na stvari, na egzistenciju.

Nažalost nismo dočekali Kišovu kreaciju *Antigone* koju je namjeravao napisati.

Nekoliko mi se puta Danilo Kiš javljao u snu. Jedan od tih snova sam opisao. Ti su snovi, bez sumnje,

bogati zamršenom simbolikom i vizualno zanimljivi u svojoj bizarnosti. Jasni i precizni poput neke ejdetske predstave. U intervjuu s Aleksandrom Vukovićem vođenim u mojoj kući na Cetinju, dio je razgovora, kao što sam napomenuo, bio posvećen Danilu Kišu. Razgovarali smo o onom dirljivom detalju kada Danilo bolestan na smrt, sjedi u fotelji i gleda sebe u repriziranoj televizijskoj emisiji iz vremena kad je bio mlad, zdrav, na vrhuncu karijere. Nekoliko dana nakon ovog razgovora sanjao sam Danila. Sjedio je na solici u travi mog vrta na Cetinju. Sjedio je mirno. Gledao je, kao da je zamišljen, u stablo jedne vočke bujne krošnje u ružičastom cvatu. Nedaleko od njega, u bijelim dokoljenkama i haljini sitnog kokastog dezena crvene boje, ležala je u travi jedna djevičica. Igrala se s mrtvom pticom razvlačeći joj krila. Danilu je oko vrata komadom konopa bila obješena knjiga, otvorenih, praznih stranica. Odjednom se, kao u filmskom kadru, dolazeći sa strane, pojavila jedna lijepe ženska ruka, (lice i tijelo žene se nisu vidjeli). Dugim je prstima lakiranih tamnoplavih noktiju prelistavala neispisane stranice knjige. Danilo je i dalje sjedio nepomično. Ženska je ruka tako pažljivo i polako prelistavala stranice knjige kao da isčitava njihovu prazninu. Odjednom se naoblačilo i počela je padati kiša. Krupne su se kapi sljevale niz Kišovo lice. Samo su mu kosa i lice bili mokri. Imao je nasmiješene oči. Nisam mogao odrediti da li, u stvari, plače ili se odista smješi. Iz dubine obližnjeg gradskog parka čuo se snažan tutanj, nalik zvuku parne lokomotive. Bivao je sve prodorniji. Učinilo mi se kako tlo podrhtava pod mojim nogama. Od straha sam se probudio. Bilo je sedam sati i tridesetosam minuta. Nevidljivu lokomotivu iz sna povezao sam sa Zolinom knjigom *Čovjek zvijer*, koja se nalazila na noćnom ormariću uz moj krevet. Nakon dugo godina ponovo sam je čitao. Prizor s Danilom u snu mogao sam povezati s kišom koja je tog ljetnog pljuštala na Cetinju.

Dva mjeseca kasnije Danilo Kiš je umro u Parizu 15. X 1989.

Slavica Garonja

Od zlatne doline do zlatnog veka

Intervju za magazin Alia Mundi

Poštovana Slavice, pre svega, hvala Vam što ste prihvatili intervju za magazin Alia Mundi. Kao profesor univerziteta i naučni istraživač iz oblasti srpske folkloristike, ali i kao književnik, dali ste doprinos osvetljavanju nekih značajnih i pomalo zapostavljenih segmenata srpske kulturne baštine. Kako vidite srpskog intelektualca danas kada je u pitanju očuvanje srpske kulturne baštine? Da li on ima pasivnu ili aktivnu ulogu i da li se dovoljno poklanja pažnja očuvanje srpske kulturne baštine?

Slavica Garonja

Pre svega, hvala Vam na pozivu za ovaj razgovor. Moje uporedo bavljenje naukom i beletristikom, proisteklo je iz životnih okolnosti – pre svega, u ovoj zemlji ma koliko želeli da budete pisac, ne možete da živite samo od pisanja i da biste obezbedili neku sigurnu egzistenciju. Moj prirodan put nakon diplomiranja bila je nauka i to manje kao svesno izabran put, a više kao splet okolnosti, koji me je čini se, sudbinski vezao za narodnu književnost i folkloristiku i to kroz upoznavanje srpske usmene tradicije u Slavoniji (zahvaljujući mojoj baki po majci). Ta istraživanja, koja sam započela još u studentskim danima, a realizovala prvom knjigom (1987), koncentrično su se širila kroz sledećih dvadeset godina, da bi bila krunisana doktorskom disertacijom o celokupnom srpskom usmenom poetskom nasleđu Vojne Krajine u zapisima od 18. do 20. veka (objavljena 2008.) Spoznaja granice kao osovine celog srpskog naroda na Balkanu i ključnog pojma za metafizičku sudbinu na ovom

tlu je nešto što je potpuno – čast izuzecima i usamljenim pojedincima – skrajnuto u našoj folkloristici i istoriografiji. To je jedno potpuno neistraženo, belo polje u našoj nauci, i mada je bio zadovoljavajući odjek ove moje knjige u naučnoj kritici, čini se da ova saznanja nisu ozbiljnije uključena u istraživanja ukupnog korpusa srpskog usmenog pevanja. I dalje se sve vrti samo oko Vuka i Vukovih zbirki. No, nagrada „Sava Mrkalj” koju sam, uz profesora Duška Ivanića, dobila ove godine „za životno delo” – što je možda malo preuranjeno – jeste za ovu, i verovatno, najnoviju knjigu o pisanoj krajiškoj baštini („Srpska književna Krajina od baštine do egzodusa”) – što govori da postoje ljudi koji su pratili, razumeli i vrednovali ovaj učinak kao doprinos jednog važnog ogranka srpskog naroda van tzv. matice. U ovom odgovoru verovatno je sadržan i drugi deo Vašeg pitanja: kako vidim ulogu srpskog intelektualca danas, po pitanju očuvanja srpske kulturne baštine. Osnovne mane srpske humanističke (pa i književne) nauke i pored vanrednih pojedinačnih rezultata, su u neumreženosti, nesistematičnosti, samim tim i neefikasnosti i nejedinstvenog nastupa u svetu. Ne znamo jedni za druge, šta ko radi, i sve što se i uradi zasniva se najčešće na ličnim vezama i pozivima – bez određivanja ciljnih i prioritetnih nacionalnih poslova i zadataka u svakoj oblasti, sapažljivo biranim stručnim timom i kadrovima, fundamentalnim (a ne nekim efemernim) projektima. Recimo, u folkloristici ni do danas nisu urađena tri ključna posla: nemamo Institut za folkloristiku (svi u regionu ga imaju), nemamo jedan sintetički i moderan udžbenik iz narodne književnosti (Hrvati ga imaju), najzad, nije digitalizovana naša prebogata etnografska zbirka u SANU, što su decenijski poslovi proverenog stručnog tima saradnika. Kao pojedinci ne možemo mnogo da učinimo, pa se i ja, nakon tridesetogodišnjeg rada u folkloristici, osećam pomalo umorno, dakle, silom prilika od velikih želja i aktivnosti, polako postajem pasivan posmatrač tekućih zbivanja. Uostalom, tu je i moja literatura, kojoj planiram potpuno da se okrenem u dogledno vreme.

Koreni su Vam iz Slavonije o kojoj ste pisali i na naučnom i na književnom nivou. Šta biste izdvojili kao Vaš najveći doprinos kada je u pitanju proučavanje kulturnog nasleđa Srba iz Hrvatske?

Presudnu ljubav za Slavoniju u detinjstvu, ali i za narodnu književnost u zreloom dobu, izvršila je na mene, kao što sam rekla, moja baka po majci, Marija Čurčija, čije priče i leksika, na neki način čine od nje glavnu junakinju mog romana „Povratak u Arkadiju”. Govorila je i mislila kao Vuk Karadžić, hercegovačkom ijekavicom, a

imala leksiku i izreke koje ni kod Vuka nisu zabeležene. Uostalom, tako je počelo sa narodnim pesmama koje mi je ona kazivala – nigde ih nije bilo zabeleženih, nisu bile poznate, a bile su suvo zlato. Ona je jedna od duhovnih kruna tog naroda, njegove usmenosti, čestitosti, čistote, visprenosti, vitalnosti i humora. Naravno, uz nju, ja tako pamtim čitavu galeriju likova, već iščezlih ne samo (nasilno) sa tog tla, već i iz života. Dugo mi je trebalo da razjasnim i samoj sebi, otkud mi ta ljubav prema Slavoniji, kada sam tamo odlazila samo letima, i to kao dete – a kojoj sam posvetila u nauci, a evo najzad i u književnosti, godine i rada, pa i danas volim da prođem njenim (sada pustim) predelima Zlatne doline i Papuka – kada sam rođena i odrasla usred Beograda, na Dorćolu. Činjenica što je to rodni kraj moje majke, ne mora da bude presudan (jer su i druga deca tih šezdesetih, išla na raspuste kod baka i deka u razne krajeve Jugoslavije – postojbine svojih roditelja), ali u tom traganju ima jedan zamajac od koga sam počela i u romanu – od one dve, možda ključne scene maminog boravka u domu za ratnu siročad nakon Drugog svetskog rata, kao metafore te ratne traume, a potom i večite (kasnije odlaskom i udajom u Beograd) razdvojenosti od svoje majke i kuće, tog kraja i “svog” naroda, koje je genetski prenela i na svoje potomstvo.

Mene je, kao što rekoh, očarao još u najranijem detinjstvu taj srpski narod u Slavoniji, taj govor, duboko su me potresale te priče iz rata (ustaški logor u Slavonskoj Požezi, zbegovi, ofanzive) i uopšte taj mentalitet, ali i sami predeli Zlatne doline, i Arkadije usred nje (u stvarnosti, selo Kula na dvadesetom kilometru od Slavonske Požege), u kome sam proživela taj, za detinjstvo, vrlo bitan zlatni vek čovečanstva, kome se neprestano u snovima, a i u literaturi, kroz ovaj roman, vraćam. Stoga, kao odgovor na Vaše pitanje, mogu reći, sada iz perspektive zrelog doba, da su najznačajnije stvari koje sam do sada uradila za taj srpski narod u Hrvatskoj – uz spomenutu knjigu o Vojnoj Krajini i njenom celokupnom usmenom nasleđu od 18. do 20. veka, u stvari roman „Povratak u Arkadiju” (plavo kolo SKZ 2014, nagrada „Pečat vremena”), koji sam, da ne zvučim patetično, sanjala da napišem čitavog života. Literatura uvek dublje, trajnije i šire prodire u duše ljudi nego dela nauke, koja su rezervisana za mali krug stručnjaka.

Koje su to glavne teme koje obrađujete u svojim književnim delima, kako u poeziji, tako i u prozi?

Pravog pisca mislim da „biraju teme”, a ne obrnuto, što je danas najčešće slučaj (i to trivijalno svedeno na izbor „ciljne grupe” čitalaca, teme „šta se danas čita” da bi se to svidelo izdavaču,

objavilo, prodalo i pokupile neke nagrade). Pošto nemam tu vrstu pritisaka i obaveza, teme koje nosim u sebi, čini se „od pamtiveka”, same traže da izađu iz mene, mada ih i sporije realizujem, jer ne radim primarno i samo to (pisanje). Takođe, i sâm motiv, građa sami „biraju” formu (barem u mom iskustvu), koja je imanentna onome što hoću da kažem (u pesmi, prozi, romanu). Ne biram dakle, svesno formu, ona se javlja imanentno samom iskazu. Evo, na primer, motiv Arkadije imam i u pesničkom obliku (poema „Moj predak je drvo” – nastajala u trenutku „prsnuća”, kada sam mislila da nikada neću stići da napišem i roman), i u pripovednoj formi (priča „Pod lupom made in England”), najzad i u romanu. Tako je, barem, kod mene. Pošto univerzitetski rad često traži celog čoveka, za pisanje moje literature u životu mi je procentualno ostajalo najmanje vremena. S obzirom na ritam izlaženja tih mojih beletrističkih knjiga, prolazilo je ponekad i nedopustivo mnogo godina, što se u javnosti ne prašta. Ali sam ustanovila da sam imala potrebu da se žanrovski iskažem u pojedinim periodima istovremeno i u poeziji, i u pripovesti i u romanu, što sam do sada „duplirala” (dve zbirke pesama, dve zbirke pripovedaka, dva romana), što i nije tako mnogo. Mogu reći da su (i) moje inspiracije u prozi koncentrisane koliko oko etnosa – u najlepšem smislu jezičke memorije identiteta naroda, toliko i oko žene kao glavne junakinje, odnosno ženskog principa. U širem smislu volim prošlost i njenu memoriju, ali je transformišem na jedan moderan način. Recimo, moj prvi roman „Pod Mesečevim lukom” (iz već davne 1992), veoma dobro primljen, dešava se u tursko doba, ali to je zapravo, jedna moderna erotska drama, glavne junakinje Stamene i Turčina. Dakle, i tu sam bila na tragu folkloru, još bolje, naših kolektivnih arhetipova, koji sam pisala gotovo prelogički, i koji je, moguće, deo nekog mog arhetipskog i predačkog „znanja” – dakle, čista fikcija, san. No, uz fikciju koja mi, dakle, nije problem, Arkadija je naprotiv, ostvareni poetski san sa autobiografskim pečatom. Sve te teme (i postupci) se naročito vide i u mojim pričama, takođe nedavno objavljenim („Izidina kopča”, 2013), gde se tematski priče takođe mogu podeliti na „autobiografsku podlogu” protkanu dorćolskim pričama, kao i motivima iz naše nedavne stvarnosti (inflacija 1993, pad Krajine, NATO-bombardovanje, ali kao pozadinom zbivanja, dok u nekim pričama prate se te inicijacijske faze žene: ženska erotika, rođajno načelo). No, još više u ovim pričama ima mistifikacija (moj omiljeni postupak, poput „Hasanaginice”) ili kroz dnevničku, epistolarnu i drugu formu, progovaranje samih i važnih žena naše prošlosti – od Lenke

Dunderski (njen, naravno, nepostojeći dnevnik), preko Milice Srpkinja ili profesorke Brane Marković – stradalice sa Golog otoka, presa-biranje ličnog vremena nad rukopisima Milke Žicine, do Isidore Sekulić, sa kojom vodim jedan fiktivni imaginarni razgovor – mada smo bile savremenice samo godinu i po dana (ja sam rođena 1957, ona umrla 1958) Rana zbirka pripovedaka „Deveta kuća” (1994) sažimala je moja dotadašnja iskustva putovanja, ali ne u formi klasičnog putopisa (inače moj važan deo egzistencije), već više kao predložak za čist narativ, a ovoj temi tek ću se posvetiti, jer sam veliki putnik, sa značajno obogaćenim iskustvima (prostornim, kulturološkim i egzistencijalnim), naraslim u međuvremenu. Što se poezije tiče, taj iskaz je toliko meni sveti – blizak molitvi – što je i lično iskustvo da je prva pesnička reč bila zaista molitva – da se i ne usuđujem da se nazovem pesnikinjom. Gde proza postane nemoćna da sve iskaže, počinje poezija. Moje poetsko stvaralaštvo je nastajalo sa ogromnim vremenskim pauzama, iz krajnje egzistencijalnih razloga, u specifičnoj, poetskoj formi (zbirka „Moj predak je drvo” je tako sastavljena od pet poema nastajalih od 1990. do 2007) Dakle, ima još dosta divnih književnih stvari kojima bih želela da se posvetim i da ih realizujem, a da li će se to ostvariti, videćemo. Pisac ima više života, i ponekad je ona unutrašnja biografija, mnogo zanimljivija od one spoljašnje.

Osим srpskom folklornom baštinom bavili ste se i ženama u književnosti. Da li smatrate da se nešto menja kada je u pitanju savremena percepcija srpske književnosti koje su u prošlosti stvarale žene?

I pored skoro tridesetogodišnjeg bavljenja narodnom književnošću (folkloristikom) i preko deset knjiga iz te oblasti, istinski „pomak” i vidljiva priznanja donela mi je u prvoj deceniji 21. veka jedna sasvim druga oblast u nauci – žensko stvaralaštvo u srpskoj književnosti. Osnovavši i kurs na fakultetu sa tim nazivom, pišući već više od decenije i pribirajući znanja o tome, kako iz skoro potpuno neiščitane baštine naših književnica, tako pišući i književnu kritiku o stvaralaštvu književnih savremenica, ja sam, moram priznati, sa gotovo pravom literarnom strašću napisala monografiju „Žena u srpskoj književnosti” (2010), koja mi je otvorila mnoga, za mene dotad zatvorena vrata, i koju, uz pomenute dve knjige, takođe smatram svojim najvećim učinkom u književno-naučnom radu. To je prva istorijska sinteza o našim književnicama na srpskom jeziku kod nas, gde pratim razvoj ženske književnosti od dnevnika Anke Obrenović, pa recimo, do romana Gordane Ćirjanić („Kuća u Puertu”), dakle u rasponu od 170 godina (dotad je u sličnom smislu to uradila samo jedna

Engleskinja, Silija Hoksvort 2000. godine u knjizi koja, iako prevedena, još nije ugledala svetlo dana kod nas, kao i Magdalena Koh, no, koja parcijalno prati samo epohu moderne u ženskom stvaralaštvu). Naravno, brojna otkrića moja i mojih koleginica, usledila su posle ove knjige, tako da mi je u pripremi za štampu i nova knjiga, koncentrisana oko jednog važnog pojma 20. veka – ideologije, i koju sam tako i nazvala – „Žena i ideologija” (u izdanju mog fakulteta, FILUM). Doista, 21. vek se može već sada smatrati vekom žena. One se vraćaju u književno pamćenje, a nadam se da će uskoro zauzeti svoje objektivno mesto i u srpskom književnom kanonu. Tome u prilog napominjem da mi je upravo iz štampe izašla Antologija ženske pripovetke do 1950. godine, pod naslovom „Vrt tajni” (u izdanju *Vukotić media*). Ovaj trend poslednjih trideset godina već uveliko je prisutan u svetu.

Imali ste tu čast i privilegiju da u svojoj knjizi intervjuja „Žene govore” razgovarate sa najeminentnijim ženama srpskog pera. Kako ste doživeli to iskustvo i kakav bi bio Vaš zaključak na osnovu svih obavljenih razgovora?

Da, knjiga „Žene govore” je moje veliko životno iskustvo, i hvala Vam što ste mi postavili to pitanje. U poslednjih desetak godina, upoznavajući i družeći se sa ženama piscama, ili ženama u strukama bliskim knjizi (profesorki univerziteta, urednica, kritičarki), došla sam (opet) na srećnu zamisao da te naše brojne razgovore pretočimo u tekst. Dakle, najvećim delom, iz ovih književnih prijateljstava, rodila se ta, meni veoma draga knjiga: „Žene govore” (2013), ako nije neskromno da je poredim sa čuvenom knjigom Branimira Ćosića („Deset pisaca, deset razgovora”), ali i kao refleks na Rastkove „Ljudi govore”. U njoj je deset razgovora sa deset značajnih, a uglavnom zapostavljenih žena ove kulture i ovog vremena. To duhovno bogatstvo dobijeno kroz razgovore sa tim mojim sagovornicama, od kojih nažalost, neke više nisu u životu, želela sam da podelim sa drugima, jer njihova sećanja zauzimaju prostor od jednog, 20. veka (najstarija sagovornica mi je Dragica Srzentić, koja nije književnica, već junakinja jednog romana, a koja je umrla prošle godine, u 103. godini), a svakako najznačajnija Svetlana Velmar-Janković, koja je krunisala ovaj moj naum. Hoću da kažem da je bilo izuzetno inspirativno i sadržajno saznati o čitavoj toj epohi u 20. veku, ali iz iskošenog, „ženskog ugla” – od međuratnog perioda i duhovnih strujanja, preko duhovne klime na Beogradskom univerzitetu i bombardovanju Beograda (više sećanja), do Golog otoka i savremene književne scene (interesantno, da u tri razgovora prepliću se ova ženska

iskustva o Golom otoku). Ovde ističem moje starije sagovornice, a među prvima Svetlanu Velmar-Janković i njenu toplu priču o Beogradu i njenoj porodici (čiji odlazak sam doživela kao lični gubitak), moju profesorku srednjeg veka na Filološkom, Radmilu Marinković, zatim metodičarku i urednicu kulturnih čitanki, Ljiljanu Nikolić (nažalost, nedavno preminulu), preko Ane Šomlo, sada u Izraelu, pisca fascinantnog romana „Milenina pisma Kafki” – kojim bi se podičile i veće kulture od naše, i njene dileme dvojezičnosti i pripadnosti dvema kulturama, kao i veličanstveno svedočanstvo Golootočanke, profesora u penziji, Vere Cenić iz Vranja, do spomenute Dragice Srzentić, takođe IB-stradalnice. Sve one su imale tegoban život, koji ih ni malo nije štedeo, iako su poticale ponekad sa sasvim suprotnih klasnih i ideoloških pozicija (od visoke građanske klase do partizanki), u životu su kroz tegobni 20. vek prošle gotovo isto, sačuvavši ipak i pre svega – jednu toplu humanost prema životu i ljudima, i dajući sav pluralizam turbulentnih događaja na našem prostoru u 20. veku. U novijoj i mlađoj garnituri mojih sagovornica, od Milice Mičić Dimovske (nažalost, takođe prerano preminule), naučila sam o ženskom doživljaju i bogatstvu sveta, od Ljilje Šop o zajedničkoj ljubavi prema Mediteranu, od Gordane Čirjanić da su klasični romani još uvek mogući, od Mirjane Mitrović da se pisanjem potvrđuje sopstveni identitet. Sve one su i mene, pre svega, ljudski obogatile, tako da ta prijateljstva smatram svojom najboljom književnom školom. Knjiga „Žene govore” (2013) je jedno od mojih najdražih književnih iskustava, izuzetno predstavljena i na „Borinim danima” u Vranju, 2014. godine.

Šta za Vas predstavlja kulturna raznolikost i kako bi po Vama ona trebalo da se neguje?

Svaka raznolikost ili takozvani pluralizam, je bogastvo po sebi: antropološko, psihološko, geografsko, jezičko, nacionalno, najzad kulturno i književno. Gde su velike „raskrsnice svetova”, tu su bile i raskrsnice ideja, uticaja, kultura, ukrštaji od rasnog do duhovnog senzibiliteta, ili amalgam starih kultura, koji su tu živeli pre nas, gde naročito ubrajam područje naše egzistencije, Balkansko poluostrvo. Naravno, život na „vetrometini” donosio je u istoriji i vanredne žrtve i patnje, ali kroz to i prekaljenost, vitalizam i visprenost, da se u svim uslovima opstane, ostane na nogama, kroz često granične egzistencijalne situacije, ali i originalne iskorake. To je bogatstvo koje mnogi drugi nemaju, u tzv. uređenom svetu. Rođena sam u Jugoslaviji i ponela sve najbolje osobine ove velike, nacionalno mešovite zemlje, cenjene u svetu. Ja i danas sve naše regione (a sada raznorazne balkanske državnice) i dalje

doživljam kao „naše”, jer spolja nametnute političke granice, ne moraju imati uticaja na unutrašnju ličnu geografiju, ukoliko, naravno, ne morate da živite u njima. Naša nacionalna raznolikost, koju sam doživljavala kao prednost i bogatstvo u Jugoslaviji, u odnosu na ostale zemlje, nakon njenog raspada i naročito u 21. veku poprimilo je, ovo naravno kažem u pežorativnom smislu, oblike čiste postmoderne, gde se pogazila jedna velika jugoslovenska ideja, duža od stoleća, i gde se beži sada od sličnosti, a insistira na beznačajnim različitostima na kojima se panično grade sopstveni nacionalni identiteti.

Kulturna raznolikost budi radoznalost za svaki vispreniji duh, jer sve drugo je veštačko ograničavanje i duhovno siromašenje. Ko god ima jak (nacionalni) identitet, s radošću je otvoren prema Drugom – nema zazor niti problem, još manje da ga se „boji”, već da to Drugo prihvati i apsorbuje u nešto više, bogatije, lepše – dakle, otvoren za sve novine. Mislim da su Srbi kao narod takvi: veliki putnici, lako pokretljivi i prilagodljivi po svim stranama sveta (sindrom seoba!), odlični znalci drugih jezika i kultura. Međutim, u toj beskrajnoj ljubavi prema Drugom, kojoj smo tako kao narod skloni, opominjuće je pročitati knjigu o postkolonijalnoj kulturi i književnosti koleginiće Jelene Arsenijević: „Terra amata vs. Terra nullius” (diskurs o (post)kolonijalizmu u delima Vongara i Le Klézioa). Pouke iz prošlosti moramo znati i u tome je potrebno stalno negovanje kulture sećanja, da nam se ne bi ponovo dogodile stvari koje su se desile, naročito u dvadesetom veku, omeđene godinama 1915, 1941, 1991-1995, 1999.

Koja kultura osim srpske Vam je bliska i sa kojom kulturom pronalazite identifikaciju po bilo kom osnovu?

Moram priznati da sam u tinejdžerskim danima odrasla na engleskoj pop-kulturi, kao uostalom svi iz tih sedamdesetih godina prošlog veka, a što ponekad presudno utiče na formiranje ličnosti. Mora biti da je upravo u tome došlo do plodonosnog ukrštaja tih različitosti sa slovenskim genima i u slučaju jedne jedinice, poput moje. Dakle, i kasnije, što je interesantno, ja sam se bavila kroz imagologiju i pisanju o Drugom, uglavnom Engleskinjama i njihovim putovanjima po Balkanu – od Mis Irbi preko engleskih bolničarki u Srbiji u Velikom ratu, do Rebeke Vest i njenog putovanja u Jugoslaviju 1937. godine. No, ono što otkrivam kao pravu ljubav u 21. veku, jesu putovanja – po literarnim i arheološkim tragovima, često i tragom mita, gde izrasta Mediteran kao definitivno moj duhovni (i stvaralački) nukleus i svi narodi i zemlje koji mu gravitiraju, gde posebno ističem Grčku i njena ostrva, kao i

Italiju. Tu je definitivno i kolevka najstarijih civilizacija, gde naročito prepoznajem matrijarhalni kult – od Male Azije (Likije), preko njenog centra – Krita – preko Sicilije do Egipta i Gibraltara. To obožavanje Bogorodice u savremenoj Grčkoj ili Madone kod Italijana, Francuza i Španaca, nije ništa drugo nego preoblikovano obožavanje Velike Majke starih naroda, u šta ubrajam i neolitske narode od Crnog mora do Balkana, a na neki način i Slovene, koji dolaze i stapaju se u taj amalgam. Takođe, idući tragom književnosti i mita, prešla sam sa ćerkom simboličan put od Troje do Itake, a sa pravom arheološkom strašću obišle smo stare gradove – od Efesa u Turskoj, do Pompeje u Italiji, dok taj vrhunac svakako predstavljaju antički gradovi na Siciliji, poput Sirakuze, a gde izdvajam iznad svih Taorminu, koja na litici od hiljadu metara nad morem ostavlja bez daha – i danas pravi savremeni turistički centar. Taj vrhunac Mediterana i Grčke predstavlja svakako Knosos na Kritu, taj izbliza viđen i doživljen ženski princip u fascinantnim arheološkim iskopinama i u muzeju u Heraklionu. Najzad, kao mnogi, zaljubljenik sam u Grčku i njena ostrva, u kojoj sam procentualno po broju putovanja provela najviše vremena, i gde je taj doživljaj mitologije jonskih ostrva kroz ličnu situaciju transponovan u meni veoma dragoj poemi „Lefkada” (objavljenoj u „Letopisu MS”, 2011).

Putovanja su estetizacija života i duhovna higijena od svakodnevnice. Mislim da svakog pravog putnika i estetu, a samim tim i pisca – odlikuje beskrajna radoznalost za Drugog i njegovu kulturu, koja samo može proširiti vidike i predstavljati jedno istinsko obogaćenje za jedinku i zajednicu. Kada se jednom vrati materinski-ženski princip kao dominirajući (ovde ne mislim na – feministički, već na princip obožavanja dvojstva majke i deteta, kao primarne porodice), biće više šanse da na ovoj planeti jednom ponovo bude taj zaboravljeni zlatni vek, a koji je postojao – bez nasilja i ratova, osvajanja i tlačenja (nacionalnog, klasnog, rodnog – što je sve proizvod muškog principa). To sam otkrila upravo na Mediteranu, tačnije ovog leta na Kritu, u Knososu – što je posredan odgovor i na Vaše pitanje.

Gabi Abramac

Hannah Rochel Verbermacher

Jedina žena rabin u hasidskom judaizmu

U siječnju 2014. godine šetala sam uskim uličicama Safeda (Cfata) i na samom kraju jedne ulice do koje je vodila poprilična uzbrdica ušla sam u dućan voštanih svijeća. Osim svijeća, u dućanu su se nalazile i od voska izrađene figure poznatih osoba iz židovske povijesti. Bio je tamo i rebbe Nachman iz Umana, Baal Šem Tov, a između ostaloga, tamo se nalazila i jedna ženska voštana figura. Bila je to figura Hanne Rochel Verbermacher. Odmah sam pretpostavila o kome se radi, a onda sam vidjela da u podnožju figurice i piše ”Di Ludmire Moyd”.

Hannah Rochel Verbermacher, hasidska sveta žena, znana na jidišu kao *Ludmire Moyd* (“Djeva iz Ljudmira”), rođena je u 19. stoljeću (pretpostavlja se da je to bilo 1805. godine) u Carskoj Rusiji i postala je poznata kao jedina žena u tristoljetnoj povijesti hasidizma koja je obnašala funkciju rebbea, odnosno karizmatičnog vođe.

Mjesto u kojem je Ludmire Moyd rođena službeno se zvalo Vladimir Volinski, no židovski žitelji nazivali su ga Ljudmir. Hannah se rodila u obitelji pobožnoga para koji je više od deset godina pokušavao dobiti dijete. Naposljetku, potražili su blagoslov od rebbea, jednoga od karizmatičnih hasidskih vođa. Rebbe, koji je bio poznat po svojoj zapanjujućoj sposobnosti predviđanja budućnosti, obećao im je da će u roku od godine dana dobiti dijete. Neki kažu da im je obećao sina, no rođena je prekrasna djevojčica koja je dobila ime Hannah Rochel.

Dok je još bila mala djevojčica, Hannah Rochel šokirala je svoje roditelje inzistiranjem na izučavanju svetih knjiga na hebrejskom i na tomu da se moli poput dječaka. Jednom prilikom ih je zapanjila kada je na neki čudesan način otkrila da se u njihovoj kući

nalazi meso koje nije košer. Susjedi koji su ju gledali kako se moli, šaputali su da je ova crvenokosa djevojčica bila predodređena postati svetom ženom. U dobi od dvanaest godina, Hannah Rochel zaljubila se u dječaka iz zajednice istim intenzitetom kojim se posvećivala i vjerskim ritualima. Njezin otac nadao se da će ju brak izlječiti od čudnog ponašanja koje je ispoljavala i pristao je na brak, čak i unatoč tomu što dječak nije bio iz ugledne obitelji. Kako je tradicija nalagala – Hannah Rochel nije se smjela nalaziti sa svojim odabranikom prije vjenčanja. Iznenada se njezina majka razboljela i umrla. Djevojčica je zapala u duboku tugu i žalovanje. Svakoga dana je satima recitirala *tkhines* (molitve za žene) na grobu svoje majke koji se nalazio na starom židovskom groblju u Ljudmiru. Tijekom jedne od ovih posjeta, Hannah Rochel srušila se u nesvijest. Tjednima se bila u stanju kome, lebdeći između života i smrti, dok jednoga dana nije naglo otvorila oči i obratila se svojem ocu muškim glasom, rekavši mu da je uzašla na nebo i da je ondje dobila "novu i uzvišenu" dušu.

Nakon što se oporavila, Hannah Rochel otkazala je zaruke i zarekla se da se nikada neće udati. Ova odluka bila je nezamisliva u kulturi koja se temelji na obitelji. Hannah Rochel se vratila tradicionalnim vjerskim ritualima za muškarce koje je prakticirala prije svoje mistične vizije. Nakon toga je počela izvoditi i druge rituale, te je čak nosila i tefilin. Njezin otac protivio se svemu ovome, no nije mogao učiniti ništa što bi promijenilo njezino ponašanje. Nekoliko godina kasnije ovaj imućni trgovac je preminuo, ostavljajući veliko nasljeđe kćerki jedinici.

U ovom trenutku Hannah Rochel učinila je nešto potpuno nečuveno za jednu židovsku ženu, bez obzira na njezinu pobožnost: iskoristila je novac kako bi sagradila svoj vlastiti *beys medresh*, odnosno kuću učenja. Hannah Rochel počela se pretvarati u javnu vjersku osobu. Ubrzo su siromašne žene, žene radnice i muškarci počeli dolaziti u kuću od crvene opeke kako bi dobili blagoslov od karizmatične žene koja se sada zvala Djeva od Ljudmira, ili samo Djeva. Ostali, koji su postali poznati kao hasidi Djeve od Ljudmira, dolazili su čuti njezina učenja koja je pripovijedala svakog šabatnog popodneva, ili su dolazili čuti njezine molitve. Naposljetku, čak su i učenjaci došli vidjeti ovu izvanrednu ženu, a ona je počela posjećivati druge štetle kako bi raširila svoje učenje. No, nije Hannah Rochel samo privukla sljedbenike – bilo je i protivnika. Glasine su se počele širiti po Ljudmiru da je "žena rebbe" opsjednuta dibukom i da je posjetila kršćanski samostan u gradu u kojemu su joj časne sestre ponudile utočište. Neki su željeli provaliti u njezinu kuću i podvrgnuti ju egzorcističkom ritualu. Pozvali su i Morekaja od Černobila, poznatog cadika da dođe u Ljudmir. Nakon što je pregledao Hannu Rochel, izjavio je: "Ne znamo od kojega je poznatoga cadika duša ušla u ovo tijelo, ali znam da je teško duši

jednog cadika naći mir u ženskom tijelu." Neki su preporučivali moćnim rabinima da ju nagovore na udaju kako bi napustila ovaj stil života. Vjenčanje je bilo zakazano i bio je to veliki događaj za Ljudmir. Stotine ljudi došlo je vidjeti Djevu kako se udaje. Nakon ceremonije vjenčanja, neki su rekli da je Hannah izgubila *Ruah haKodesh* (sveti duh) koji joj je dao sposobnost liječenja bolesnih i izvršavanja ostalih čuda. Činilo je da prolazi kroz krizu koja je u konačnici otuđila njezine sljedbenike, premda joj je mali broj njih ostao vjeran. Njezin suprug je bio u tolikom strahu od nje, da je odbio konzumirati brak i par se uskoro razveo.

Kako nije bila spremna odbaciti duhovni autoritet koji je postigla, Djeva iz Ljudmira odlučila je imigrirati u Palestinu gdje se namjeravala ustoličiti kao vjerski vođa. Ne zna se točna godina kada je došla u Palestinu, no pretpostavlja se da je to bilo vjerojatno 1860. godine. Kada je došla u Jeruzalem imala je više od 50 godina i nastanila se u hasidskoj četvrti. Ondje je ponovno prikupila skupinu odanih sljedbenika, među kojima su bile židovske žene Istočne Europe i Bliskog istoka, arapske muslimanke, te židovski muškarci koji su bili na samim marginama njezinih okupljanja, što je sasvim različito od tipične rodne hijerarhije. Djeva je vodila svoje ženske sljedbenike na hodočašća na grob pramajke Rahele i na Zid plača gdje se molila noseći tefilin i talit. Vođe hasidskih zajednica bile su toliko impresionirane Djevom da su ju u svojim službenim dokumentima opisali kao "svetu ženu" i kao "ženu rabina".

Djeva iz Ljudmira provela je ostatak svojeg dugog života u Jeruzalemu. Povremeno je posjećivala Safed gdje se uranjala u izučavanje kabale i zadobila reputaciju kao jedina žena kabalist u povijeti. Neki kažu da je pokušala prizvati i Mesiju pomoću tajnog rituala, ali da ju je od toga odvratio prorok Elijahu. Kada joj je bilo gotovo stotinu godina, Djeva iz Ljudmira umrla je i pokopana je na Maslinskoj gori, gdje je njezin grob ostao mjesto molitve i odanosti židovskih žena još nekoliko generacija.

Život Hanne Rochel Verbermacher istraživao je veliki etnograf Ansky (1915. godine), potom Horodezky koji je bio prvi i najznačajniji istraživač židovskog misticizma i hasidizma. Horodezky je 1909. godine objavio članak o Djevi iz Ljudmira na ruskom, a 1937. godine i verziju na jidišu. U novije vrijeme najviše je istraživanjima o njezinom životu pridonio Nathaniel Deutsch. Deutsch je u Ruskom arhivu u St. Petersburgu pronašao mapu Ljudmira iz 1840. godine na kojoj je ucrtana kuća za koju piše da je to "židovski rabanit Haya Rochel". U Montefiore arhivu u Londonu, Deutsch je pronašao dva dokumenta koji potvrđuju da je Hannah Rochel Verbermacher živjela u Jeruzalemu. Sir Moses Montefiore zabilježio ju je 1866. i 1875. u popisima stanovništva. U svakom popisu upisana je kao udovica, što je tada bio naziv i

za sve neudane žene. Također je zabilježeno je da pripada "starom Wohlin kolelu". Danas *kolel* označava ješivu za oženjene muškarce, no u tadašnje doba naziv se odnosio na zajednicu. U prvom popisu zapisana je kao "rabinica Rochel Hannah," iz Ljudmira, a u drugom kao "samo rabinica Hannah Rochel iz Ljudmira." U arhivu pogrebnog društva "Starog Wohlina" Deutsch je pronašao lokaciju groba na Maslinskog gori, no Intifada ga je spriječila u fizičkom pronalasku. Godine 2004. grob je otkrila Ruth Gan Kagan koja je čula da je Deutsch locirao grob. Uz pomoć pogrebnog društva Hevra Kadisha pronašla je fizičku lokaciju groba. Kagan je prikupila novac za izgradnju nadgrobno spomenika na kojemu danas posjetitelji ostavljaju *kvitlech* – ceduljice s molitvama i željama poput onih koje se ostavljaju na Zidu plača i na grobovima velikih cadika.

Legende o Djevi iz Ljudmira koje je prikupio Nathaniel Deutsch od žitelja Ljudmira

Priča Nechame Ariel

Kada je Nechama Ariel bila djevojčica, voljela je sjediti i slušati dok su stariji članovi njezine obitelji Radziner hasida prepričavali priče. Jedan od najboljih pripovjedača bio je Jekutiel Toytenstein, rodom iz Ljudmira, u kojemu su njegovi preci živjeli generacijama. Među Jekutielovim omiljenim pričama bila je jedna koju je čuo od svojeg oca Abrahama Yitzhaka i koja je išla otprilike ovako:

Jednoga dana, kada su Abraham i njegov mlađi brat Benjamin bili djeca, odlučili su posjetiti Djevu iz Ljudmira. Dječaci su došli do njezine kuće zvane *gornshtibl* i smjestili se ispod prozora. Šaputali su i hihotali se dok je Djeva predvodila *tish*, odnosno okupljanje svojih sljedbenika oko stola, kako je to u hasidizmu uobičajeno. Iznenada Djeva je prekinula *tish* i pozvala dječake: "Zašto ne uđete unutra? Ne trebate se skrivati. Možete sjediti za stolom kao i svi drugi." Nechamin djed je objasnio da je moguće da je Djeva vidjela dječake ispod prozora ili da je ih je otkrila uz pomoć *ruah neviah* (dara proricanja) po kojemu je bila poznata u gradu.

Ova priča ukazuje na središnju značajku svih zapisa o Djevi iz Ljudmira – da je ona podučavala svoje sljedbenike tijekom tradicionalnih hasidskih okupljanja u svojoj kući. Kako je Nechama Ariel rekla: "Ostale žene su pekale halu, učile se moliti, svaka je znala pripremiti poneki ljekoviti pripravak, ali ona je izučavala *Toru* i u tome je ležala razlika". Ova priča također pokazuje da su muškarci, ili barem dječaci, bili pozvani na njezina okupljanja.

Priča Stelle Klein

Djeva je bila mršava i imala je obrijanu glavu. Nosila je *sheytel* (periku) i žensku odjeću. Uvijek je nosila bijeli rubac. Djeva je bila vrlo *hasidish* (pobožna) i uvijek se molila kao hasid. Kako se nije udala, ljudi su ju zvali *di alte moyd* (stara cura). Njezin otac je bio krojač koji se zvao Monesh ili možda Zalman. Rochel Leah je bilo njezino ime. Njezina obitelj se možda zvala i Zilbermacher. Ona je bila iscjeliteljica i mnogo je postila. Djeca su trčala za njom pa se često zatvarala u svoj *shtibl*. *Moshiah* (Mesija) je razgovarao s njojm. Ona je bila Mesijin *shaliah* (izašlanik). Sjedila je sa ženama, ali ne i sa muškarcima. Uvijek je u ruci imala sidur. Darivala je siromašne i bila je osamljena. Ljudi su joj dolazili za vrijeme Roš Hašane i Jom Kipura. Nije imala rodbine. Svi su ju zaboravili. Bila je *tiryne maidel* (omiljena djevojka). U Kliczniznu, ljudi su zazivali, "Gdje je Djeva?" kada je netko bio bolestan. Prije rata govorili su o njoj. Nakon rata više nitko nije htio govoriti od Djevi iz Ljudmira.

O životu Hanne Rochel Verbermacher u Palestini Mordechai Bibel piše

Jednoga dana pozvala je jednog starog kabalistu koji je bio praktičar *kabbalah ma'asit* (praktične Kabbale) kako bi pomogao njoj i svima u egzilu pomoću mističnih zakletvi i permutacija. Kako bi izvršila svoju misiju, odlučila se povući u izolaciju u jednoj od pećina izvan Jeruzalema. Odabrali su pećinu, dogovorili se za vrijeme, te našli treću osobu koja je trebala biti "čuvar" i onemogućiti ih u potencijalnom kršenju *yihuda* (zabrani da muškarac i žena budu nasamo). Nakon svih "priprema" i mističnih permutacija, Djeva iz Ljudmira je otišla na dogovoreno mjesto, ušla u pećinu i čekala starca. Međutim, starac nije došao. Čekala je dok nije izgubila strpljenje, napustila pećinu i otišla kući. I ovo se zapravo dogodilo: taman kad je starac krenuo prema pećini, čovjek bijele kose i dostojanstvena lica pojavio se pred njim. Starac ga je pozdravio kako to već priliči. Gost je ušao i zapričao se na više od sat vremena. U međuvremenu je starac zaboravio kakav ga važan posao čeka. Legenda ovako završava: bjelokosi čovjek bio je prorok Elijahu koji je bio poslan s neba da prekine što su ovih dvoje naumili napraviti, jer još nije bio kućno čas iskupljenja.

Gabi Abramac

Lingvistica i stručnjakinja za međunarodne odnose. Doktorirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu iz područja sociolingvistike, radom o jeziku i identitetu hasidskih zajednica u Brooklynu. Stručna usavršavanja iz područja međunarodnih odnosa završila je u New Yorku i Washingtonu.

Hrvatski povjesni portal

Jezik autokratije

Pre neki dan sam imala goste iz Rusije i razgovor je skrenuo na temu o kojoj bruji cela Moskva: veliki urbani projekat obnove koji predviđa rušenje stambenih blokova iz 50-ih i 60-ih godina prošlog veka. Problem je u tome što su te zgrade odavno srušene, a sada će se uništavati vredna modernistička arhitektura s početka 20. veka, jer je neko poželeo te prestižne lokacije. To svakako nisu sumorni paviljoni iz doba socijalizma, ali tako su klasifikovani. Sve je pitanje imenovanja i jezika.

Ruski pesnik Sergej Gandelevski jednom je pričao kako je krajem sovjetskog perioda bio opsednut nomenklaturom gvoždarskih radnji. Voleo je, na primer, reč *sektor*. Odnosno, baštenske makaze. *Sektor* je divna reč. Ima svoj oblik. Ima težinu. Ima funkciju. Nije dvosmislena. To nisu ni čekić, ni grabulja, ni plug. U svetu reči sa suprotnim značenjem nazvati baštenske makaze – i samo njih – *sektor*. bio je čin slobode.

Reč „sloboda“ je u tom svetu označavala ropstvo. Bila je to Orvelova 1984. Bila je to SSSR, zemlja koja je imala „zakone“, „ustav“, pa čak i „izbore“ poznate i kao „slobodno izražavanje volje građana“. Izbori su bili obavezni i podrazumevali su pojavljivanje na takozvanom izbornom mestu, dobijanje već popunjenog glasačkog listića – uz svaku funkciju bilo je pridodato po jedno ime – i javno spuštanje listića u glasačku kutiju. Da ponovim, to se nazivalo „slobodnim izražavanjem volje građana“. U tome nije bilo ničeg slobodnog, to nije bio izraz bilo čega, to nije imalo nikakve veze sa građanskim ili sa voljom, jer subjektu nije omogućavalo bilo kakvu aktivnu ulogu. Nazivanje ovog rituala „izborima“ ili „slobodnim izražavanjem volje građana“ imalo je dvostruki efekat: reči „izbori“, „slobodan“, „izražavanje“, „građanin“ i „volja“ bile su potpuno ispražnjene od značenja, dok je sam ritual bio nepodložan bilo kakvom opisu. A kada se nešto ne može opisati, ne može biti ni deo zajedničke stvarnosti. Stotine miliona sovjetskih građana iskusilo je to nešto neopisivo, ali nisu mogli da razmene to iskustvo, jer je ono bilo izuzeto iz jezika. Iskustva „izbora“ i „slobode“ bila su dodatno preventivno diskreditovana, jer su tim rečima bila pridodata suprotna značenja.

Kao mlada novinarka sam se vratila u zemlju svog rođenja da bih radila na maternjem jeziku. Početkom 90-ih godina prošlog veka ruski novinari su bili angažovani na projektu ponovnog pronalaženja novinarstva – koje je dugo bilo korišćeno u svrhe suprotne prenošenju pouzdanih informacija. Problem

je bio opustošeni jezik politike, vrednosti i osećanja: posle decenija prikazivanja revolucionarnog zanosa, ljudi su bili umorni od same ideje zanosa. Zbog toga smo mi ruski novinari sveli jezik na glagole i imenice, na stvari koje su se mogle neposredno opažati. To je bio novinarski ekvivalent gvoždarskoj radnji pesnika Gandelevskog: svaka reč je u sebi morala da sadrži svoj opis, inače je ne bismo koristili. Ovaj postupak je jako ograničavao prenošenje sadržaja uma ili srca. Čitav koncept je bio ograničavajući.

Pisanje na takvom ruskom je bilo izazovna vežba, nalik kretanju kroz minsko polje: jedan pogrešan korak mogao je da obesmisli ceo poduhvat. U poređenju sa tim, pisanje na engleskom je bilo polje slobode. A onda su stvari u Rusiji krenule nagore. Došla je nova vlast i nanela novu štetu jeziku. Vladimir Putin je proglasio „diktaturu zakona“. Njegov glavni ideolog unapredio je ovu ideju i uveo pojam „kontrolisane demokratije“. Privremeni predsednik Dmitrij Medvedev izjavio je da je „sloboda bolja od neslobode“. Reči više nisu značile svoju suprotnost. One prosto nisu značile ništa. Izraz „diktatura zakona“ je toliko nekoherentan da je obesmislio obe reči, i „diktaturu“ i „zakon“.

Donald Tramp instinktivno čini obe ove vrste nasilja prema jeziku. Posebno je vešt da preuzme reči i izraze vezane za odnose moći i preokrene ih u njihovu suprotnost. Na takav način je, na primer, koristio izraz „bezbedan prostor“ kada je govorio o poseti izabranog potpredsednika Majka Pensa mjuziklu Hamilton. Pens je, ako se sećate, najpre bio izviždan, da bi mu se zatim strastveno – ali sa poštovanjem – obratila glumačka postava predstave. Tramp je tvitovao da je to bilo nedopustivo. Dakle, izraz „bezbedan prostor“ je skovan da bi se opisalo mesto na kome bi ljudi koji se obično osećaju nebezbedno i nemoćno trebalo da se osećaju posebno bezbednima. Tvrditi da drugom najmoćnijem čoveku na svetu treba omogućiti „bezbedan prostor“ u javnosti izvrće ovaj pojam naglavce.

Isti trik Tramp je izveo i sa izrazom „lov na veštice“, za koji je tvrdio da ga sprovode demokrati kako bi se osvetili za izborni gubitak. Lov na veštice u stvarnosti nikada ne sprovode gubitnici: lov na veštice se sprovodi isključivo sa mesta moći. Tramp je takođe prisvojio i na sličan način izvrnuo termin „lažne vesti“.

On ima talenat da reči koristi na načine koji im oduzimaju smisao. Svako je divan i sve je ogromno. Bilo koja reč se može dati ili oduzeti. NATO može biti „suvišan“ a zatim „neophodan“ – što predstavlja izazov ne samo opštem razumevanju reči „suvišan“, već i opšte prihvaćenom iskustvu linearnog vremena. A tu je i Trampova sposobnost da uzme reči i nabaca ih na gomilu koja nema nikakvog značenja. Evo jednog odlomka, izabranog među mnogim sličnima, iz njegovog intervjua za AP o prvih sto dana na funkciji predsednika:

„Pod jedan, postoji velika odgovornost. Kada je došlo vreme, eto na primer, da se pošalje 59 projektila Tomahavka na Siriju. Kažem ja sebi, „Znaš šta, ovo je mnogo više nego, recimo, 79 [sic] projektila. Ovde se radi o smrti“, jer bi ljudi mogli biti ubijeni. Tu postoji rizik, jer ako projektil eksplodira i to eksplodira u gradu ili eksplodira u oblasti u kojoj su civili – znate, brodovi su bili stotinama milja udaljeni – i ako projektil eksplodira i padne usred nekog grada ili seoceta... svaka odluka je mnogo teža nego što je to normalno donošenje odluka. [nerazumljivo] Ovo uklju-čuje smrti i život i tako mnogo stvari... Zato je tu mnogo više odgovornosti [nerazumljivo] Finansijski troškovi za sve su tako visoki, za svaku službu. Ovo je hiljadama puta veće, Sjedinjene Države, nego najveća kompanija na svetu.“

Evo delimične liste reči koje gube svoj smisao u ovom pasusu: „odgovornost“, broj „59“ i broj „79“, „smrt“, „ljudi“, „rizik“, „grad“, „civil“, „seoce“, „odlu-ka“, „teško“, „normalno“, „život“ i „Sjedinjene Države“. Čak ni reč „nerazumljivo“, koju je ubacio novinar, ovde ništa ne znači, jer kako nešto može biti nerazumljivo kada je izgovoreno u intervjuu licem u lice. Uloga novinara je, takođe, obesmišljena u najosnovnijem smislu: novinar koji vodi intervju se oseća obaveznim da učestvuje, prekidajući ovaj nerazumljivi monolog upadicama kao što je „tačno“, ali one služe samo da se stvori privid da je nešto od onog što Tramp govori zaista „tačno“ ili može biti „tačno“ – kada on zapravo istovremeno ne kaže ništa i kaže sve, a to ne može biti tačno.

Trampove gomile reči ispunjavaju javni prostor statičkim šumom. To je kao kada bi vazduh koji dišemo bio zamenjen ugljen monoksidom. To je smrtonosno. Prostor koji on zagađuje je prostor naše zajedničke stvarnosti. Za to služi jezik: da vam omogući da imenujete *sektor*, kupite ga i upotrebite. Da omogući hirurgu da imenuje „skalpel“ i da mu ga onda neko spusti na ispruženi dlan. Da obezbedi da majka može da razume priču koju joj dete ispriča kada se vrati kući iz škole, ili da sudija može da proceni slučaj koji mu je predložen. Ništa od toga nije moguće kada reči izgube značenje.

Krajem 20. veka smo potrošili dosta vremena dovodeći u pitanje sposobnost reči da odražavaju činjenice, kao i postojanje samih objektivnih činjenica. Ima onih koji su, sa radošću ili stidom, primetili vezu između ove postmoderne prakse i Trampovih praksi post-istine i post-jezika. Mislim da to odražava jedan suštinski nesporazum, ili možda svesnu nameru. Kada pisci i pripadnici akademske zajednice ispituju granice jezika, uvek se radi o aktivnosti koja proizlazi iz želje da se osvetli javna sfera, da se dođe do zajedničke stvarnosti koja je iznijansirana više nego što je to bila juče; da se još više usredsredi na oblik, težinu i funkciju bilo koje stvari koja se može imenovati, ili da se nađu imena za nove stvari koje do

sada nisu bile primećene. Naša sposobnost da to učinimo zavisi od zajedničkog jezika. Kao što je pisala Hana Arent:

„Iz iskustva znamo da niko ne može sam za sebe da sagleda objektivni svet u njegovoj punoj realnosti na adekvatan način, jer mu se svet uvek pokazuje i otkriva iz samo jedne perspektive, koja odgovara njegovom stanovištu u svetu i njime je određena. Ako neko želi da vidi i iskusi svet kakav on „stvarno“ jeste, on to može učiniti samo ako ga razume kao nešto što dele mnogi ljudi, što se prostire između njih, deli ih i povezuje, pokazujući se svakome na drugi način i razumljivo samo u meri u kojoj mnogo ljudi može o tome da govori i razmenjuje svoje stavove i perspektive međusobno, a ne jedni protiv drugih. Samo u slobodi uzajamnog razgovora se svet, kao nešto o čemu govorimo, pojavljuje u svojoj objektivnosti i vidljivosti sa svih strana.“

„Samo u slobodi uzajamnog razgovora“. Da bismo sačuvali tu slobodu, moramo biti čuvari jezika. Moramo ga održavati u životu i radnom stanju. A to znači da reči koristimo sa jasnom namerom. To znači, na primer, da laži nazovemo „lažima“. Vama se obraćam, Nacionalnom javnom radiju (NPR), u kome obitava, između ostalih, i pojam „netačne tvrdnje“. Argument NPR je da definicija „laži“ podrazumeva nameru – laž je tvrdnja učinjena s namerom da se obmane – a NPR nema dovoljno ubedljive informacije o Trampovoj nameri. Problem je u tome što eufemizam „netačna tvrdnja“ jasno pretpostavlja nedostatak namere – kao da je Tramp slučajno pogrešio. Ali reči postoje u vremenu: reč „netačna tvrdnja“ sugerise da se to dogodilo samo jednom, čime se briše Trampova istorija laganja. Izraz „netačna tvrdnja“, onako kako se primenjuje na Trampa, zapravo je laž – jer laž je da postoje neutralne reči.

Korišćenje reči za laganje razara jezik. Korišćenje reči da bi se prikrije laži, ma kako suptilno, razara jezik. Potvrđivanje nerazumljivog brbljanja učtivom reakcijom takođe razara jezik. Ovo nije samo pitanje prestiža veštine pisanja ili kredibilitnosti novinarske profesije: reč je o pukom preživljavanju javne sfere.

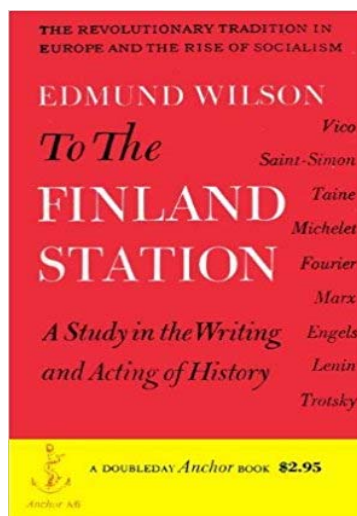
U Rusiji su najpre upropastili reči koje se odnose na politiku, vrednosti i strasti. Zatim su prešli na reči koje označavaju akcije, opisuju građevine, brojeve koji označavaju datume. I onda smo ostali sa premalo reči za govor. Ovo nije ruski fenomen. Evo šta je Konfučije imao da kaže na tu temu:

„Ako jezik nije korektan, onda ono što se kaže nije ono što se misli; ako ono što se kaže nije ono što se misli, onda ono što treba da se uradi ostaje neurađeno; ako to ostane neurađeno, moral i umetnost će propadati; ako pravda krene pogrešnim putem, ljudi će stajati naokolo u bespomoćnoj konfuziji. Stoga ne sme biti nikakve proizvoljnosti u onome što je izgovoreno.

To je najvažnije.“

Doći će i taj dan, ali bojim se ne tako skoro, kada ćemo morati da razmislimo o oporavku od štete koju nam je nanela savremena era američke politike. Strahujem da će doći čas kada ćemo, pojedinačno ili u grupama, odbacivati pojedine reči jer im je oteta sposobnost da nešto znače. Već smo odustali od (Trampove) reči „ogroman / huge“. Ali naš posao je da obezbedimo da za post-Trampovu budućnost spasemo reči koje još uvek imaju značenje: „zakon“, „sloboda“, „istina“, „moć“, „odgovornost“, „život“, „smrt“, „59“, „predsednik“, „predsednički“, „bez presedana“, „laž“, „činjenica“, „rat“, „mir“, „demokratija“, „pravda“, „ljubav“, „sekator“.

Predavanje o slobodi pisanja održano 7. maja 2017.
The New York Review of Books, 13.05.2017.
Preveo Ivan Obradović
Peščanik.net, 31.05.2017.

Ka Finskoj stanici

Ted Widmer

Lenjin u vozu

Pre sto godina, 16. aprila 1917. specijalni voz sa 32 odabranih putnika prispeo je na jednu od sporednih stanica u Sankt Peterburgu, posle osmodnevnog putovanja iz Ciriha. Ovi putnici su sa zakašnjenjem stigli u revoluciju, koja je počela ranije te godine pobunom zbog nestašice hrane u carskoj prestonici. Ali jedan od njih – Vladimir Iljič Uljanov – ubrzo će preuzeti kontrolu nad događajima. Do kraja godine zapoće formiranje Saveta Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), uz prezir prema ruskoj carevini, ali uz očuvanje njenih granica. Godinama kasnije Winston Čerčil će uporediti Uljanova ili Lenjina (kako je sam sebe nazvao) s „bacilom kuge“ koji je dospeo u telo Rusije onda kada je mogao da pričini najveću štetu. Sledeći tu metaforu, ovaj voz je ubrizgao svoj bacil u gluvo doba noći, na stanici gde je Lenjina dočekala gomila pristalica u delirijumu. Već od sledećeg dana on je grozničavo govorio i pisao, odbijao kompromise i povukao revoluciju ka tvrdoj boljševičkoj liniji.

Svojoj knjizi o istoriji socijalizma *Ka Finskoj stanici* objavljenj 1940, Edmund Vilson je dao naslov po ovom sporednom železničkom terminalu preko koga je Lenjin stigao u Sankt Peterburg. Stanica je otvorena 1870, dakle godinu dana pre Pariske komune, a Vilson je opisuje kao „bednu postaju obloženu gipsom u kombinaciji tamno ružičaste i gumeno sive boje, s dugačkom krovnom konstrukcijom nasadenom na tanke stubove koji se granaju pri vrhu“. On opaža da stanica nije dostojna „divota prestonice“. Mnogo decenija posle Lenjinovog dolaska, tokom istraživanja za svoju knjigu, on na stanici zatiče seljanke s „denjcima i korpama, povezane velikim maramama“ kako sede na „klupama izlizanima od čekanja“. Dugo nakon što su Revolucija i njena obećanja o promeni sveta žalosno iznevereni, čekanje je ostalo ruska specijalnost.

Voz je ušao u Finsku stanicu pre sto godina, a kraj njegovog putovanja je označio početak novih, seizmičkih događaja koji su preoblikovali svet dok se Prvi svetski rat bližio kraju, nesrećnom za većinu svojih učesnika. Prema obeležavanju te stogodišnjice predsednik Vladimir Putin, koji nije ljubitelj skretanja sa sopstvenog kursa, ima dvosmislena osećanja.

U svojoj novoj knjizi *Lenjin u vozu* Kettrin Meridejl brižljivo prati ovo tajno putovanje vozom kroz Nemačku, Švedsku i Veliko vojvodstvo Finsku do svog odredišta. Rusija je tada još uvek posrtala od iscrpljujućeg rata, slabosti cara Nikolaja Drugog i stalnih pretnji invazija i intervencija. Lenjinov dolazak 1917. organizovali su cinični nemački lideri

sa namerom da dodatno oslabe rusku vlast ubacivanjem dobro poznatog zapaljivog elementa, koji će raspiriti tenzije već zaoštrene katastrofalnim vojnim gubicima, dugom istorijom potiskivanja protivnika režima i nestašicama hrane. Lenjinove prve novine zvale su se „Iskra“ po stihu pesnika Aleksandra Odojevskog, napisanom kao odgovor na drugi, Puškinov stih: „Iz iskre će se razbuktati požar“.

Plan je uspeo. Lenjin je oberučke prihvatio pomoć zakletih ruskih neprijatelja, mada je kasnije prikriao nemačko poreklo plana i govorio samo o volšebno *zapečaćenom* vozu. On je eksteritorijalno prolazio Evropom, bez pasoške kontrole, kao da ne postoji. Tiho je klizio kroz gradove ratom razdirane Evrope noseći svoju smrtonosnu pošiljku ka oslabljenom neprijatelju Nemačke na Istočnom frontu.

Cerčilovo poređenje Lenjina sa zaraznim bacilom imalo je odjeka i zato što su putnici ovoga voza zaista bili u karantinu, kao da je voz zahvaćen nekom retkom bolešću. Nije im bilo dozvoljeno da ulaze ili izlaze iz njega. Stefan Cvajg, austrijski esejista, uporedio ga je sa „projektilom“ punim otrova. Članovi male grupe revolucionara, koja se ukrcala u Cirihu, imali su samo jedni druge dok je voz napredovao od grada do grada: Štuttgart, Frankfurt, Berlin. Sa njima su bili i nemački vojnici koji su motrili na svaki njihov pokret. Oni su sedeli u prednjem delu vagona, razdvojeni od revolucionara linijom povučenom kredom po podu, koja je služila kao međunarodna granica između „Rusije“ i „Nemačke“, dve nacije koje su zvanično bile u ratu i kojima je bilo zabranjeno da saraduju. Lenjin se trudio da ne napušta voz; samo se u Frankfurtu iskrao i sa grupom svojih saputnika prespavao u gradu.

I SAD su imale posredne veze sa odlukom da se zapečaćeni voz pošalje na svoje putovanje. Deset dana ranije, šestog aprila 1917. američki Kongres je objavio rat Nemačkoj. Najava dolaska američkog oružja i ljudstva obećavala je promenu u ratu koji je trajao skoro tri godine, kao i ogromna sredstva za Zapadni front. Nemačka je želela da se što pre reši svog najvećeg neprijatelja na istoku i bila spremna na sve. Sovjetski diplomata Maksim Litvinov kasnije se sećao da je presudan činilac koji je nemačku stranu naveo da „odobri prolazak naših drugova preko svoje teritorije bio ulazak Amerike u rat“. Ipak, uspeh plana je iznenadio sve. Dan pre polaska na put, Lenjin je pokušao da učvrsti ovu podršku i telefonirao američkoj ambasadi u Bernu. Javio se mladi službenik kome ta stvar nije izgledala hitno – baš je kretao na tenis – pa je rekao Lenjinu da se javi sutra. Ovaj službenik se zvao Alen Dals i kasnije je postao šef CIA-e.

Tokom te zime Lenjin je mirno živeo u Cirihu sa svojom suprugom Nadeždom Konstantinovnom Krupskom. Bio je prognan iz svoje domovine na neodređeno vreme i niko na njega nije obraćao posebnu

pažnju. Par je živeo kod jednog obučara i retko izlazio. Veliki revolucionar bio je knjiški moljac i svakoga dana je odlazio u javnu biblioteku u devet ujutru, odmah po otvaranju, a u podne se vraćao u svoj mali stan na ručak. U jedan je opet odlazio u biblioteku i ostajao tamo do njenog zatvaranja. Žudno je čitao o ranijim revolucijama – pre svega o Pariskoj komuni – i pisao zapaljive članke za mali broj čitalaca, udaljenih od akcije kao i on. Njegova revolucija nikako da stigne. Staro je i činilo mu se da će proći mnogo godina pre nego što Rusija bude spremna za promene. Krupska je kasnije pisala: „Mislim da Vladimir Iljič nikada nije bio očajniji nego krajem 1916. i početkom 1917“. „Mi starci možda nećemo videti presudne bitke“, priznao je turobno u jednom januarskom govoru. Osećao se „kao čep zaglavljnjen u flaši“, rekla je njegova supruga.

Petnaestog marta je čuo da je nestašica hrane izazvala haos u Rusiji. Otišao je do obale Ciriškog jezera gde su dnevne novine bile javno izložene. Tu je tokom narednih nekoliko dana čitao ošamućujuće vesti. Car je abdicirao! Sve se izvrmulo naglavce. Da li bi mogao da se vrati u Rusiju? Pred njim se otvarao novi svet. Sve je izgledalo gotovo nadrealno.

U stvari, reč „nadrealizam“ se upravo tada pojavila kao jedan od mnogih načina na koje su slikari i pisci pokušavali da odraze ono što je Gijom Apoliner, tvorca te reči, nazvao „novim duhom“ vremena. Cirihi, o kome obično mislimo kao o gradu bankara i burgera, bio je pravo vrelo kreativnosti i skloniji iracionalnosti od Pariza. Iz cele Evrope ljudi su hrlili u Cirihi bežeći od ratnih strahota. Nedaleko od Lenjinovog stana Džejs Džojls je popunjavao svoju beležnicu „Žvrljotine / Scribbledehobble“ i počinjao da piše *Uliksa*. Nekoliko ulica dalje skovana je reč „dada“ da opiše namerni besmisao koji je grupa nadahnutih umetnika želela da stvori čitanjem pesama punih reči izmišljenih u letu, koreografisanjem dada igara i trošenjem mnogo vremena, kao što to umetnici već rade, u lokalnoj kafani prozvanoj *Kabare Volter*. Izabrali su reč „dada“ zato što ona znači razne stvari na raznim jezicima – konjica za ljuljanje na francuskom, a „da, da“ na rumunskom i ruskom.

Da, da, car je abdicirao. Kroz svu galamu i nonsens to je postajalo jasno. Lenjin je *morao* da se vrati u Rusiju; pisao je jednom prijatelju: „Moramo nekako da odemo, makar i kroz pakao“. Ali kako? Čak se poigravao idejom da iznajmi avion i prosto preleti Evropu i sleti u Rusiju. Ovaj ludo smeli poduhvat napravio bi od njega najvećeg dadaistu. Ali to 1917. godine nije bilo izvodljivo i on je besneo što je Revolucija počela bez njega.

Na drugoj strani Atlantskog okeana, u Njujorku, jedan drugi prognani Rus je takođe bio zaokupljen vestima iz domovine. Svakoga dana u rano proleće 1917. godine Lav Trocki je putovao iz Bronksa do

male podrumske novinske redakcije u Ist Vilidžu. Za godinu dana Trocki će postati drugi arhitekta preobražaja Rusije u Sovjetski Savez. Jedan od najfantastičnijih novinskih naslova te godine pune čuda, jasno odražava samozaljubljenost Njujorka: „Čovek iz Bronksa na čelu Ruske revolucije”.

Nazvati Trockog „čovekom iz Bronksa” bilo je preterivanje – on je kratko boravio u tom delu grada. Ali nije bilo besmisleno, kao što pokazuje nova knjiga Keneta D. Akermana *Trocki u Njujorku 1917*. Trocki i Lenjin su već dugo bili saveznici i suparnici. Trocki je stigao u Njujork 14. januara, pošto je proteran iz Francuske i Španije i zaposlio se u listu *Novi mir*, malim ruskim novinama koje su se prodavale za peni po Ist Vilidžu i Louer Ist Sajdu. Tu nije radio samo on, već i Nikolaj Ivanovič Buharin, koji će i sam postati jedan od vođa ruske revolucije sve dok, kao i Trocki, ne bude završio kao žrtva Staljinovih čistki.

Uprkos svom žestokom boljševizmu, *Novi mir* je obručke prihvatao oglase Badvajzera, duvanskih kompanija, proizvođača gramofona, banaka i drugih stubova američke ekonomije. Tako se plaćalo osoblje koje se snalazilo da preživi kako je znalo i umelo. Porodica Trockog je iznajmljivala trosobni stan zapadno od reke Bronks, blizu stanice metroa u 174. ulici, za 18 dolara mesečno. Na putu do posla Trocki je često svraćao da nešto prezalogaji u jeftinom restoranu „Troughao”.

Petnaestog marta novosti o carevoj abdikaciji su prešle Atlantik i zatekle Trockog u redakciji. Širom njujorških ruskih četvrti – gde je bilo i mnogo ruskih Jevreja koji su pobjegli od carskog progona – novosti su se širile od prozora do prozora, preko kanapa za širenje veša i požarnih stepenica. Kao i Lenjin, Trocki je odmah shvatio da mora da se vrati. Ali preći severni Atlantik u proleće 1917. nije bilo lako, posebno u njegovom slučaju. Pored nemačkih podmornica, tu su bili i Britanci i Francuzi, kojima nije odgovaralo izbijanje Ruske revolucije, jer je ruska vojska bila očajnički potrebna na Istočnom frontu. Trocki je brodom stigao u Halifaks u Novoj Škotskoj, ali je tu morao da čeka mesec dana, sve dok međunarodni pritisak konačno nije naterao britanske zvaničnike da ga puste da produži putovanje ka istoku.

Lenjinovo putovanje je bilo jednostavnije zato što su Nemci želeli da taj „projektil” dobije ubrzanje i uništi Rusiju. Najbrži način da se on uvede u krvotok Rusije bio je voz. Lenjin je kritikovao železnicu kao sredstvo ugnjetavanja i „zbir osnovnih kapitalističkih industrija, uglja, gvožđa i čelika”. Ali železnica je bila efikasna. A budući da su putovanje organizovali Nemci, imamo prilično precizan red vožnje. Voz koji je na nemačkom dobio ime *Russenzug* – ruski voz – krenuo je iz Ciriha 9. aprila u 3:10 po podne. Kao što je napisao Stefan Cvajg: „Bilo je 3:10 i otada je Svet-ski sat pokazivao drugačije vreme”.

Smeštaj u vozu je bio običan: drveni, zeleno obojeni vagon s dva toaleta i prostorijom za prtljag. Jedna od najranijih odluka budućeg vođe Sovjetskog Saveza odnosila se na sistem karata za jedini toalet koji im je bio na raspolaganju. Onima koji su ga koristili za pušenje izdavane su karte „druge klase” i morali su da čekaju dok svi drugi ne obave nužnije potrebe. Bilo je to dugo putovanje, prekidano povremenim stajanjima, kada je voz skretan na sporedni kolosek, dok su se razne lokalne vlasti šapatom dogovarale o njegovoj sudbini. Severno od Berlina, voz je postao amfibijsko vozilo: vagon je odvojen od lokomotive i smešten na trajekt kako bi preplovio Baltik. U Švedskoj je plan gotovo propao, jer eksteritorijalni putnici nisu imali dokumenta. U Stokholmu, za vreme retkog boravka van voza, snimljena je istorijska fotografija na kojoj Lenjin energično korača, s kišobranom i šeširom u rukama, još sličniji burgeru nego obično.

Iz Stokholma je voz nastavio daleko na sever, bezmalo do arktičkog kruga, pre nego što je ušao u Veliko Vojvodstvo Finske i odatle ponovo skrenuo na jug, ka Sankt Peterburgu. Lenjin je ušao u *Finsku stanicu* 16. aprila u 11:00. Pri ruci se našao orkestar koji je svirao Marseljezu i druge pesme revolucionarne levice. Bio je tu i improvizovani trijumfalni luk i velika gomila se okupila da mu poželi dobrodošlicu. Dvadeset godina kasnije taj prizor je brižljivo rekonstruisao sovjetski umetnik Mihail Sokolov – tako brižljivo da je u njega ubacio i nekog ko nije bio tu, ali je trebalo da bude: Josifa Visarionoviča Staljina, nasmešenog, tik iza Lenjina.

Nije se sve promenilo preko noći. Ratna klanica nije prestala zato što su oni uspeli da se vrate u zemlju. Ali Lenjin je vešto iskoristio iscrpljenost ratom, zatražio da Rusija obustavi borbe i usmerio pažnju na ogorčenu bitku za moć koja je usledila posle careve abdikacije. Događaji su mogli krenuti u mnogim različitim pravcima – Sjedinjene Države su izražavale nadu da se rađa ponosna nova demokratija i prve su priznale ranu vladu Aleksandra Kerenskog. Ali Lenjin i njegovi saveznici – među njima i Trocki, koji je najzad pristigao – odneli su pobjedu i izgradili nešto sasvim drukčije: državu kakvu svet dotad nije video. Za mnoge ruske građane, iznurene ratom i nemaštinom, to je bilo vreme ogromne nade. Nade su gajili i Nemci, koji su poslali Lenjina u Rusiju. Ubrzo po njegovom dolasku u Sankt Peterburg, jedan nemački diplomata u Švedskoj napisao je poruku kolegi: „Lenjin uspešno stigao u Rusiju. Radi sve što bismo mi samo mogli poželeti.”

Nedugo posle povratka, Lenjin je napisao da „nema čuda u prirodi ili istoriji”, ali je priznao da se tu i tamo, usled neobičnog „sticaja okolnosti”, dogodi nešto što „mora izgledati čudesno našem umu”. Tako mu je izgledao dolazak u Sankt Peterburg – kao čudesan rezultat niza tajnih depeša između saveznika i nepri-

ateljja, koji je doveo do potpunog preobražaja jedne od najvećih zemalja na svetu. A time i ostatka sveta, jer se ogromna činjenica kakva je Rusija nije mogla zanemariti, kao što ne može ni danas.

Sedmog novembra 1917. godine, u ljutitom odgovoru menjševicima koji su napuštali drugi Sveruski kongres sovjeta u Sankt Peterburgu (što je dovelo do pobeđe boljševika), Lenjin je skovao izraz koji istoričari i danas koriste: „Idite tamo gde vam je i mesto – na *đubrište istorije!*“

Oni koji odlaze na đubrište i oni koji sprovode čišćenje s vremenom, zamene uloge. Godine 2009. bomba je napravila rupu u Lenjinovoj statui pored *Finske stanice*. Poslednjih nedelja mladi ljudi demonstriraju protiv današnjeg ruskog lidera i njegovih carskih pretenzija, suzbijanja sloboda i cinične spoljne politike. Sto godina posle Lenjinovog ulaska na *Finsku stanicu* još uvek se sležu posledice eksplozije iz 1917.

Autor je direktor Centra John W. Kluge u Kongresnoj biblioteci, predaje istoriju na koledžu Washington i univerzitetu Brown.

Ted Widmer, [The New Yorker](#), 20.04.2017.

Prevela Slavica Miletić

Peščanik.net, 02.06.2017.

U ovom broju

Dimitrije Popović: *Kišno lice (2)*

Slavica Garonja: *Od zlatne doline do zlatnog veka*

Gabi Abramac: *Hannah Rochel Verbermacher*

Maša Gessen: *Jezik autokratije*

Ted Widmer: *Lenjin u vozu*

www.mansarda.rs

"Nisu sve knjige opasne, opasna je samo jedna" (Danilo Kiš)

Stranice posvećene Jevrejima bivše Jugoslavije

<http://elkundosefarad.wikidot.com>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

Lamed

List za radoznale

Redakcija - *Ivan L Ninić*

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

4226803 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ivan.ninic667@gmail.com

Logo Lameda je rad slikarke Simonide Perice Uth iz Washingtona